I. Вытокі

I.1. Першабытныя людзі

Пачатак гісторыі Беларусі сягае каменнага веку, перыяду станаўлення старажытнага чалавечага грамадства. Першыя людзі маглі прыйсці на абшары нашай краіны ўжо ў эпоху мусцье, г.зн. у сярэднім палеаліце. Пра гэта сведчаць выяўленыя археолагамі на паўднёвым усходзе цяперашняй Беларусі архаічныя крамянёвыя прылады для палявання і апрацоўкі скуры, якія, мяркуючы па іх характэрных рысах, маглі належаць неандэртальскаму чалавеку, г.зн. іх можна адносіць да перыяду 100 — 40 тыс. гадоў да н.э. Праўда, падобнае датаванне не мае надзейных геалагічных, археалагічных і палеанталагічных падставаў, таму шэраг вучоных аспрэчвае мусцьерскае паходжанне гэтых знаходак. Больш пэўным будзе звязваць пачатак асваення нашай зямлі чалавекам з эпохай позняга палеаліту (ад 40 да 11 тыс. гадоў да н.э.), якой датуюцца добра захаваныя стаянкі людзей, выяўленыя каля вёсак Бердыж і Юравічы. Людзі, што пакінулі тут паўзямлянкі, ужо ўмелі выкарыстоўваць агонь, валодалі пласцінкавай тэхнікай апрацоўкі каменя. Гэта былі краманьёнцы.

Прыкладна 15 — 14 тысяч гадоў назад з Беларусі сышоў апошні ледавік. Пачалася эпоха мезаліту, якая доўжылася да канца V тыс. да н.э. Рэльеф, раслінны і жывёльны свет паступова набывалі цяперашні выгляд. Прыходзячы з поўдня або захаду, першабытныя людзі рухаліся ўздоўж рэк і паволі засялялі ўсю цяперашнюю тэрыторыю нашай краіны. Яны жылі ў паўзямлянках родавымі

абшчынамі (аснову абшчыны, якая налічвала 25—30 чалавек, складалі родзічы па маці), займаліся паляваннем, рыбалоўствам ды збіральніцтвам. З родавых абшчын утварылася новая форма сацыяльнай арганізацыі людзей — племя, якое паклала пачатак фармаванню першых этнічных супольнасцяў. Колькасць усяго насельніцтва ў сённяшніх межах Беларусі магла сягаць тады прыкладна 6 тысячаў.

На апошнім этапе каменнага веку, у нэаліце, які настаў на нашых землях напрыканцы V тысячагоддзя да н.э., у жыцці першабытных насельнікаў адбыліся важныя перамены. Пачалася так званая тэхналагічная рэвалюцыя: чалавек авалодаў новай тэхнікай апрацоўкі крэменю, пачаў шліфаваць каменныя прылады працы, навучыўся вырабляць гліняны посуд і інш. Дзякуючы гэтым дасягненням людзі сталі пераходзіць да аседлага ладу жыцця, асвойваць земляробства ды жывёлагадоўлю. Пацяпленне клімата і пераход да інтэнсіўных формаў гаспадарання абумовілі хуткі рост колькасці насельніцтва: на абшарах Беларусі археолагі выявілі больш за 600 пасяленняў новага каменнага веку.

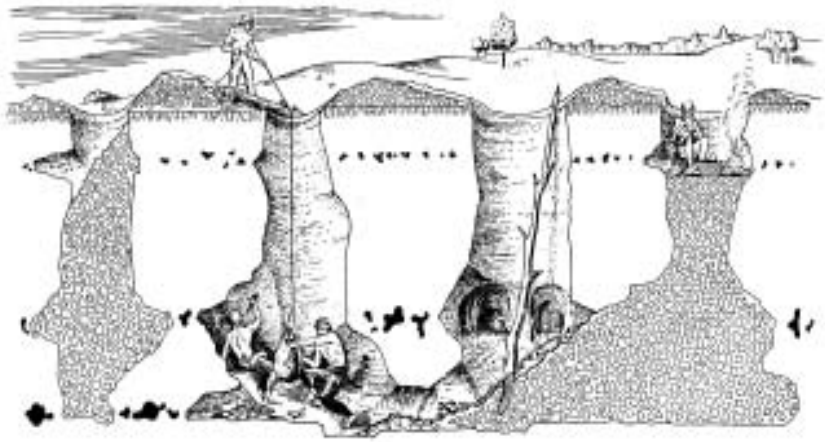

Крэмнездабывальныя шахты каля пасёлка Краснасельскі пад Ваўкавыскам.

У III тысячагоддзі да н.э., калі ад сфармаванай у Балкана–Карпацкім рэгіёне індаеўрапейскай этнамоўнай супольнасці пачалі аддзяляцца асобныя дыялектныя групы, плямёны інда-еўрапейцаў — далёкіх продкаў сучасных еўрапейскіх народаў — дасягнулі і Беларусі. Гэта былі носьбіты культуры шарападобных амфараў, якія прыходзілі праз Панямонне і басейн Дняпра. Аднак сапраўды вялікія этнічныя перамены насталі толькі ў канцы III і пачатку II тысячагоддзяў, калі пачаўся перыяд бронзавага веку. Індаеўрапейскія плямёны вялікай этнакультурнай групоўкі, вядомай у навуцы як культура шнуравой керамікі, рассяліліся па ўсёй Еўропе, ад Рэйна да Волгі. У Беларусь яны прыйшлі праз басейны Нёмана і Дняпра. Прышлыя насельнікі ўжо карысталіся бронзавымі прыладамі працы (з чым звязаны пачатак бронзавага веку і на нашай тэрыторыі), займаліся больш прадукцыйнымі формамі гаспадарання — матычным земляробствам і жывёлагадоўляй, жылі ў наземных пабудовах слупавой канструкцыі. Выкарыстанне металічных прылад працы зрабіла пераварот у развіцці прадукцыйных сіл. Паўсюдна адбываўся пераход да вытворчай гаспадаркі, якая павялічвала ролю мужчынскай працы. Археалагічныя матэрыялы з тагачасных пахаванняў сведчаць, што сярод насельніцтва была ўжо сацыяльная няроўнасць. Жывёлагадоўля і земляробства дазвалялі людзям пакідаць нешта ў запас, ствараць багацце. Гэта падрывала асновы мацярынскага роду і ставіла на першае месца вялікую патрыярхальную сям'ю, праца якой была больш прадукцыйнай. Так нараджалася прыватная ўласнасць, якая пазней і пахавала першабытнае грамадства.

Выгляд чалавека эпохі бронзы. Рэканструкцыя па чэрапе.

Значным этапам у этнічнай гісторыі нашай краіны стала яе засяленне індаеўрапейскімі плямёнамі ў II тыс. да н.э. Тэрыторыя Беларусі зрабілася часткай прарадзімы балтаў і славян. У яе межах найбольш даследаваны старажытнасці сярэднедняпроўскай культуры, якая ўвасабляла тут этнакультурную групоўку індаеўрапейцаў. Яе носьбіты доўга суіснавалі з карэнным насельніцтвам, паступова асімілюючы туземцаў. У сярэдзіне II тыс. да н.э. плямёны культуры шнуравой

керамікі зліліся з ранейшым жыхарствам Беларусі, у выніку чаго паўстала протабалта–славянская супольнасць — сталае насельніцтва, якое было ўжо пастаянным дэмаграфічным фонам на тэрыторыі краю.

I.2. Балты

Балцкая этнамоўная супольнасць фармавалася на велізарных лясных абшарах паміж Балтыйскім морам на захадзе і вярхоўямі Акі на ўсходзе, між Дзвіной на поўначы і Прыпяццю на поўдні. З агульнага балта–славянскага масіву яна магла выдзеліцца на пачатку I тыс. да н.э. У эпоху жалезнага веку (VIII ст. да н.э. — VIII ст. н.э.) на тэрыторыі Беларусі ўжо існавалі паасобныя племянныя групоўкі носьбітаў балцкіх моў. У якасці іх эквівалентаў даследчыкі вылучаюць некалькі роднасных археалагічных культур: днепрадзвінскую, якая ахоплівала Полацка–Віцебскае Падзвінне ды вярхоўі Дняпра, і штрыхаванай керамікі, плямёны якой засялялі тэрыторыю ўсёй цэнтральнай Беларусі і землі ў сучаснай Літве ды Латвіі. Няма адзінай думкі наконт мілаградскай культуры, археалагічныя помнікі якой знаходзяцца ў басейне Прыпяці і Сярэдняга Дняпра: адны археолагі адносяць яе да славян, другія — да балтаў. А вось этнічная прыналежнасць зарубінецкіх плямёнаў, што ў канцы I тыс. да н.э. з'явіліся на тэрыторыі, займанай раней мілаградцамі, большасцю беларускіх вучоных вызначаецца як славянская.

Такім чынам, амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў далёкай старажытнасці дамінавалі ўсходнія балты. Балтамоўнае насельніцтва было расселена невялікімі калектывамі па родавых гарадзішчах, займалася земляробствам і жывёлагадоўляй, будавала заглыбленыя ў зямлю жытлы з вогнішчам у куце і ўжо выкарыстоўвала жалезныя прылады працы.

Прыкладна ў сярэдзіне I тыс. н.э. адбылася уніфікацыя культур жалезнага веку. На іх аснове склалася новая культура, межы распаўсюджання якой максімальна блізкія да пазнейшых этнаграфічных межаў рассялення беларусаў. Паводле найбольш характэрных помнікаў, што з'явіліся на тэрыторыі амаль усёй Беларусі ў трэцяй чвэрці I тысячагоддзя, вучоныя называюць яе Банцараўска–Калочынска–Тушамлянскай, або проста Банцараўскай. Пасяленні гэтай культуры пакінула таксама даславянскае, г.зн. балцкае насельніцтва.

Лакальныя варыянты Банцараўскай культуры сталі той асновай, на якой з прыходам славян пачалі фармавацца новыя этнічныя супольнасці. Такім чынам, балтамоўныя племянныя групоўкі з'явіліся субстратам (падасновай) беларускага этнагенэзу.

I.3. Рассяленне славян

Славяне вылучыліся з індаеўрапейскай моўна–этнічнай супольнасці ў самастойную групоўку прыкладна да сярэдзіны I тысячагоддзя да н.э. Масавыя міграцыі людзей у эпоху Вялікага перасялення народаў (III — VII ст. н.э.) уплывалі і на рухомасць славян. У V—VI ст. н.э. яны з'явіліся на Балканах, адкуль пачалі рухацца ў бок багатых рымскіх правінцый і на ўсход. Прынята лічыць, што менавіта з гэтым працэсам звязана з'яўленне ў Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропе першых бясспрэчна славянскіх археалагічных помнікаў, вядомых як культура пражскага тыпу.

На тэрыторыю Беларусі першыя славяне прыйшлі з поўдня прыкладна ў VI—VII ст., калі ўзрост балцкіх старажытнасцяў тут сягаў ужо двух тысячагоддзяў. Храналагічна гэта супала з пачаткам распаду агульнаславянскай мовы. Моцная славянская групоўка з'явілася тады на Ўкраіне і на поўдні Беларусі, ніжэй Прыпяці. Але абшары на поўнач ад гэтай ракі славяне пачалі асвойваць толькі ў VIII ст. Што ж да паўночных і заходніх зямель краіны, дык іх тут не было да IX ст.

Рухаючыся па рэках, славяне сяліліся побач з балтамі, нярэдка падпарадкоўваючы іх, займалі гарадзішчы абарыгенаў. Яны пераўзыходзілі балтаў па ўзроўні сацыяльнай арганізацыі, мелі больш развітую гаспадарку: займаліся ворыўным земляробствам, ведалі двухполле, карысталіся ралам з жалезным наканечнікам, чараслом. Аб паступовым рассяленні ўсходніх славян па тэрыторыі ўсёй Беларусі ў IX ст. (за выняткам Панямоння, дзе яны з'явіліся на век пазней) сведчаць пашыраныя тут тыпова славянскія старажытнасці — акруглыя курганы з пахаваннямі паводле абраду трупаспальвання, паўзямлянкі з печамі–каменкамі ў куце, спецыфічная кераміка, асаблівыя ўпрыгожванні і інш.

Невядома, наколькі мірным было суіснаванне двух этнасаў на тэрыторыі Беларусі. На шэрагу балцкіх гарадзішчаў мяжы VII — VIII ст. зафіксаваны сляды пажараў, што сведчыць пра ваенныя канфлікты. Агульны заняпад Банцараўскай культуры археолагі звязваюць з каланізацыйнай экспансіяй славян.

Вынікам працяглых і актыўных міжэтнічных кантактаў, паступовага змешвання славян з карэнным балцкім насельніцтвам ды яго метысацыі стала ўтварэнне новых міжплемянных супольнасцяў — сімбіёз балцкай і славянскай культуры. Сведчаннем такога сімбіёзу можна лічыць прысутнасць балцкіх элементаў у славянскіх старажытнасцях, спалучэнне ў адных помніках і славянскіх, і балцкіх этнавызначальных рысаў. Прыкладам, на занятай усходнімі славянамі тэрыторыі з'явіліся курганы з усходняй арыентацыяй (па балцкай традыцыі), хоць славяне хавалі нябожчыкаў галавой на захад. Тыпова балцкімі лічацца таксама многія іншыя элементы пахавальнага абраду, выяўленыя ў курганах упрыгожанні. Такія помнікі належалі, відаць, ужо славянізаваным балтам.

Пералічваючы ўсходнеславянскія плямёны, Географ Баварскі ў IX і Канстанцін Парфірародны ў X ст., а таксама «Аповесць мінулых гадоў», створаная на пачатку XII ст., называюць вяцічаў, дрыгавічоў, драўлянаў, крывічоў, палачанаў, палянаў, радзімічаў, севяранаў, славенаў, ціверцаў, улічаў, ды бужанаў і дулебаў, якіх звалі яшчэ валынянамі. Тэрыторыю Беларусі займалі дрыгавічы, крывічы і радзімічы. Яны з'явіліся тут, відаць, у VIII—IX ст., хоць працэс актыўнай асіміляцыі балтаў цягнуўся яшчэ некалькі стагоддзяў. Палачане былі хутчэй не этнічнай, а тэрытарыяльна–палітычнай супольнасцю.

Пры агульным усходнеславянскім абліччы новыя племянныя аб'яднанні набылі шэраг спецыфічных рысаў — у залежнасці ад удзельнай вагі аўтахтонаў ды рэгіянальных асаблівасцяў. Праз тысячагоддзе найбольш паказальнымі аказаліся адрозненні ў жаночых упрыгожваннях і пахавальным абрадзе, картаграфаванне якіх і дазволіла археолагам вызначыць тэрыторыю рассялення кожнага з трох летапісных аб'яднанняў, што засялялі тэрыторыю сучаснай Беларусі. Крывічы займалі абшары Падзвіння і Верхняга Падняпроўя. Іх племянным цэнтрам быў Полацк. Дрыгавічы засялялі землі ад Прыпяці да лініі Заслаўе — Лагойск — Барысаў. На ўсходзе яны былі абмежаваныя Дняпром, на захадзе — Выганаўскімі балотамі, а цэнтрам мелі Тураў. На поўначы Беларускага Палесся славянскія рысы дрыгавіцкіх старажытнасцяў малазаўважныя, паколькі дрыгавічы перанялі тут усю матэрыяльную культуру балцкага насельніцтва. Радзімічы ж займалі басейн Сожа да левага берага Дняпра. Самым значным пасяленнем на радзіміцкай тэрыторыі быў Гомель, магчыма, іх племянны цэнтр.

Прыкладна з X ст. крывічы і дрыгавічы распачалі каланізацыю Панямоння, заселенага плямёнамі яцвягаў па левы і літвы па правы бераг Нёмана. Туды ж памкнуліся валыняне і драўляне. Аднак асіміляцыя балтаў тут праходзіла надта марудна, таму Панямонне яшчэ стагоддзямі заставалася змяшанай балта–славянская зонай.

Вядомы знаўца балта–славянскіх старажытнасцяў археолаг Валянцін Сядоў лічыць, што менавіта карэннае балтамоўнае насельніцтва стала кансалідуючай асновай, якая дала пачатак фармаванню новай, асобнай этнічнай супольнасці. Гэты працэс адбываўся менавіта на тэрыторыі, акрэсленай балцкімі гідронімамі, г.зн. там, дзе да прыходу славян жылі балты. Праўда, у Беларускім Паазер'і, паміж Дзвіной і Верхнім Дняпром, ёсць і фіна–угорскія гідронімы, аднак шэраг вучоных мяркуе, што славяне маглі атрымаць іх у спадчыну ад балтаў, а непасрэднага кантакту з фіна–уграмі хутчэй за ўсё не мелі.

Выглядае, што абшары этнагенэзу вызначалі не рубяжы старых племянных саюзаў ці будучых дзяржаў, а этнічны субстрат. Менавіта пад уплывам балцкіх дыялектаў на вялікай тэрыторыі паміж вярхоўямі Дняпра і Нёманам, ад Дзвіны да Прыпяці сталі выпрацоўвацца фанетычныя асаблівасці беларускай мовы — аканне, дзеканне, цеканне, цвёрдае «р» і інш. Значнае ўздзеянне балцкіх дыялектаў зазнала мова крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў таксама на ўзроўні марфалогіі і лексікі. Мноства сведчанняў пра генетычныя сувязі і колішняе супольнае жыццё засталося ў беларускіх этнаграфічных матэрыялах і фальклоры. Гэта вядомыя толькі на этнічна беларускіх ды літоўскіх землях агульныя культы (прыкладам, культ змяі і каменя), старажытныя песні з агульным матывам і мастацкім зместам, слупавая тэхніка ўзвядзення сценаў, адмысловы, характэрны толькі для гэтых абшараў тып лапцяў ды шмат чаго іншага.

Крывічы, дрыгавічы і радзімічы былі не родаплемяннымі, а тэрытарыяльна–палітычнымі ўтварэннямі. Каланізацыя зя-

мель, раней абжытых іншым насельніцтвам, патрабавала ад іх моцнай ваеннай арганізацыі, узвядзення сваіх апорных пунктаў — гарадоў, што выконвалі ролю і адміністрацыйных цэнтраў, і фарпостаў асваення новай тэрыторыі. Гэтыя ўсходнеславянскія групоўкі былі ўжо моцнымі міжплемяннымі саюзамі з уласнымі патэстарнымі інстытутамі, вядомымі ў спецыяльнай літаратуры як племянныя княжанні.

I.4. Русь і варагі

Сярод плямёнаў, якія насялялі Ўсходнюю Еўропу задоўга да ўтварэння дзяржавы Русь, «Аповесць мінулых гадоў» — першы ўсходнеславянскі летапісны звод, які ўвабраў найбольш раннія крыніцы — асобна вылучае палянаў, дрыгавічоў, палачанаў ды ільменьскіх славенаў. Іх княжанні (пераддзяржаўныя формы арганізацыі грамадства), размешчаныя ўздоўж шляху «з варагаў у грэкі» — старажытнай рачной трасы з Балтыйскага мора ў Чорнае, былі самымі значнымі. Дрыгавічоў і палачанаў, якія займалі тэрыторыю сучаснай Беларусі (а таксама палянаў, драўлянаў ды ільменьскіх славенаў) летапіс назваў славянамі паводле паходжання («словенск язык») і аднёс да мігрантаў («пришедше», «седоша»). Мова ж крывічоў, радзімічаў і вяцічаў у помніку не акрэслена. Радзімічы, як і вяцічы ды севяране, відаць, таксама мелі свае княжанні, але плацілі даніну хазарам. Магутнаму хазарскаму каганату, што валодаў нізоўямі Дняпра, Дона і Волгі, у сярэдзіне VIII ст. мусілі падпарадкавацца прыдняпроўскія славяне.

Пагроза з боку азіяцкіх качэўнікаў, а ў IX ст. і рабаўнічыя наезды варажскіх дружын падштурхоўвалі славянскія плямёны да кансалідацыі, да стварэння сваіх надплемянных дзяржаўных інстытутаў. Арганізацыйныя ўзоры маглі быць запазычаныя ў суседніх Візантыйскай імперыі і Хазарскага каганату. Пра значны хазарскі ўплыў сведчыць, у прыватнасці, хазарскае паходжанне тытула ўладара вядомых з першай паловы IX ст. русаў — «хакан», або «каган», які толькі ў XI ст. быў заменены старажытнарускім эквівалентам «вялікі князь».

У летапіснай традыцыі ўтварэнне ўсходнеславянскай дзяржавы звязана з варагамі (ва Ўсходняй Еўропе так называлі скандынаваў, якія ў IX—XI ст. ажыццяўлялі паходы ў землі амаль усёй Еўропы). Аднак гісторыкі сцвярджаюць, што пэўны тып дзяржаўнасці ў усходніх славян склаўся ўжо ў даваражскі перыяд. Першапачаткова Русь уяўляла з сябе, відаць, няўстойлівую канфедэрацыю племянных саюзаў ды іх княжанняў. Яе галоўнымі вобласцямі былі землі вакол Кіева, Ноўгарада і Полацка — канкурэнтавых дзяржаватворчых цэнтраў. Менавіта вакол іх аб'ядноўваліся іншыя ўсходнеславянскія плямёны, а таксама іхнія даннікі — весь, земгала, лівы, літва, мардва, мера, мурама, чудзь і інш. У сярэдзіне IX ст. усходнеславянскае дзяржаўнае аб'яднанне распалася на «Рускую зямлю», размешчаную ў басейне Сярэдняга Дняпра (Кіеў, Чарнігаў, Пераяслаў), і «Верхнюю Русь» — рознаэтнічную (славяне, балты і фіны) канфедэрацыю на паўночным захадзе Ўсходняй Еўропы.

Да сярэдзіны IX ст. варажскія конунгі бралі даніну з ільменьскіх славен, чудзі, меры і ўсіх крывічоў. Некаторыя вучоныя лічаць, што пасля спробы сілай падпарадкаваць гэтыя плямёны варагі былі прагнаныя. Але неўзабаве (летапіс дае дакладную дату — 862 г.) ільменьскіе славены, крывічы, чудзь і весь звярнуліся да конунга Рурыка з просьбай прыйсці і валадарыць. Мэтай гэтага запрашэння магло быць жаданне спыніць міжусобіцы, глыбокі ўнутраны разлад. Рурык прыйшоў з братамі і дружынай, заклаў Ладагу і Ноўгарад, «роздая мужем своим волости и городы рубити: овому Полтеск, овому Ростов, другому Белоозеро».

Пасля 862 г. адносіны ўсходніх славян з варагамі стабілізаваліся. Аб прысутнасці найманых воінаў або купцоў са Скандынавіі на тэрыторыі Беларусі сведчаць шматлікія археалагічныя знаходкі, сканцэнтраваныя ў асноўным уздоўж Дзвіны і Дняпра — аднаго з асноўных шляхоў «з варагаў у грэкі». Гэта рэчы скандынаўскага паходжання — зброя, упрыгожванні, рунічныя надпісы на вырабах ды інш. У апошнія гады такія знаходкі археолагі ўсё часцей выяўляюць таксама на помніках Беларускага Палесся і Панямоння, а гэта сведчыць, што варагі выкарыстоўвалі і нёманска–прыпяцкі водны шлях.

Не ўдаючыся ў даўнюю дыскусію нарманістаў і антынарманістаў вакол паходжання старажытнарускай дзяржавы, нельга не прызнаць важнай ролі варажскага элемента ў станаўленні Кіеўс-

кай Русі. І Рурыкавічы, і сама назва «Русь» — скандынаўскага паходжання, што даўно прызнана большасцю спецыялістаў. Аднак і перабольшваць гэтай ролі не варта: дзяржаўнасць не можа быць навязанай грамадству, якое жыло родавым ладам. Дзяржаватворчыя працэсы ў усходніх славян пачаліся задоўга да прыходу скандынаваў.

У 882 г. пераемнік Рурыка конунг Алег з вялікай дружынай вырушыў з Ноўгарада ўніз па водным шляху «з варагаў у грэкі». У Кіеве ён перамог варагаў Аскольда і Дзіра ды зрабіў гэты горад сваёй сталай рэзідэнцыяй. Так была канчаткова аб'яднана Русь Верхняя (паўночная) з Кіеўскай (паўднёвай). Пасля Алег заняў Смаленск і Любеч, хутка падначаліў Кіеву драўлян, севяран і радзімічаў. У залежнасць ад Кіева на нейкі час трапіў і Полацк. Прынамсі, на пачатак X ст. Русь была аб'яднанай. У 907 г. кіеўскі князь арганізаваў удалы паход на Канстанцінопаль, але не змог падпарадкаваць імперскай сталіцы і ў 912 г. падпісаў з ім дагавор аб гандлі — першы вядомы мірны дагавор Русі з Візантыйскай імперыяй.

У гады княжання Ігара (912—945) і Вольгі (945—957) Русь не перажывала значных палітычных падзей, якія б зафіксаваў летапісец, а вось сын Вольгі князь Святаслаў (957—972) узяўся актыўна пашыраць уладанні. Ён падпарадкаваў вяцічаў і разграміў Хазарскі каганат, перамог плямёны ясаў і касогаў, захапіў Балгар — сталіцу камскіх балгараў, пасля чаго Русь стала галоўнай сілай усходнееўрапейскага рэгіёна. Святаслаў заваяваў і Балгарыю ў Падунаўі. Але трагічная смерць князя падарвала моц яго дзяржавы. Паміж сынамі Святаслава пачалася барацьба за галоўны стол. Некаторыя плямёны адразу адпалі ад Русі. Гэтым скончыўся першы перыяд Старажытнарускай дзяржавы.

Толькі ноўгарадскі князь Уладзімір, перамогшы братоў, сеў у 980 г. у Кіеве і рэфармаваў усходнеславянскую канфедэрацыю, ператварыўшы яе ў адну дзяржаву. Ён зліквідаваў мясцовыя княжанні і пасадзіў у палітычных цэнтрах Русі сваіх сыноў. Так Рурыкавічы сталі адзінай дынастыяй, якой па праву належала ўся ўлада на Русі.

Паводле некаторых іншамоўных крыніц IX—XI ст. назва «Русь» можа лакалізавацца амаль на ўсёй усходнеславянскай тэрыторыі. Гэта аднак не азначае, што яна была этнонімам усіх усходніх славян. Наадварот, этнічна гэтае слова спачатку азначала, відаць, толькі варагаў, ды і яго паходжанне, як адзначалася, скандынаўскае. Летапісец адназначна сведчыў: «И от тех варяг прозвася Руская земля». У летапісах гэты полісемантычны тэрмін да другой паловы XIII ст. сустракаецца сотні разоў і азначае то войска, то тэрыторыю, то мову, то веравызнанне. Першапачаткова ў сацыяльным плане «русь» — гэта толькі дружына князя, яго «рыцарства» і адміністрацыя, а «Руская зямля», «Русь» — гэта падуладная ім тэрыторыя, дзяржава. У геаграфічным сэнсе з X ст. так называлі землі Сярэдняга Падняпроўя з гарадамі Кіеў, Чарнігаў і Пераяслаў. Арабскія і грэцкія аўтары часта выкарыстоўвалі гэты тэрмін у дачыненні да ўсіх усходніх славян дзеля таго, каб адрозніваць іх ад іншага славянства. Да таго ж, для іх увесь усходнеславянскі свет атаясамліваўся з самым моцным княствам — Кіеўскім, якое і называлася «Руссю». У летапісах XII ст. Полацк, Смаленск і Ноўгарад (як і шэраг іншых усходнеславянскіх гарадоў) яшчэ не лічыліся ні «Руссю», ні «Рускай зямлёй». Напрыклад, «Аповесць мінулых гадоў» выразна супрацьпастаўляе «Рускай зямлі» Полацкую ды Смаленскую. Як вядома, асноўнае насельніцтва тагачаснай Беларусі да сярэдзіны — другой паловы XII ст. выступала ў пісьмовых крыніцах пад старымі племяннымі назвамі: найменне дрыгавічы ў летапісах выкарыстоўвалася да 1149, крывічы — да 1162, радзімічы — да 1169 г. Больш за тое, канкрэтны аналіз зместу летапіснага тэрміна «Руская зямля» пераконвае, што большая частка тэрыторыі ўсходніх славян не належала да яе. Напрыклад, у «Слове пра паход Ігараў» аўтар выкарыстаў гэтае азначэнне дзесяткі разоў, але ніводнага разу ім не маюцца на ўвазе ўсе ўсходнеславянскія княствы. Так што формула «ўся Руская зямля» ніяк не можа лічыцца тоеснай усім усходнім славянам.

Гэты факт пярэчыць даўнім сцвярджэнням, быццам славяне ўсёй Русі ўсведамлялі сябе адзіным народам. Агульнапрынятая раней у савецкай гістарыяграфіі тэорыя старажытнарускай народнасці, згодна з якой у Кіеўскай Русі сфармаваўся адзіны ўсходнеславянскі народ, раздзелены пазней палітычнымі межамі на ўкраінцаў, беларусаў і вялікарусаў, адпавядала не столькі інтарэсам навукі, колькі ідэалагічнай кан'юнктуры часу. Цяперашняя навука дастаткова скептычна ставіцца да самой магчымасці існавання такой народнасці. Факты пераконваюць хутчэй у адваротным, у тым, што адзінай этнакультуры на Русі XI—XII ст. не было. У кожным разе, наяўнасць такой гамагеннай супольнасці немагчыма даказаць. Тэзісы пра адзіную мову, культуру, самасвядомасць і тэрыторыю нічым сур'ёзна не абгрунтаваны. Як вядома, у этнічным плане імперыя Рурыкавічаў была вельмі неадна

родная. Апрача ўсходніх славян і скандынаўскага элемента, яе тэрыторыю насялялі балты, угра–фіны і народы цюркскага паходжання. Жыхароў вялізнай дзяржавы, раздзеленых яшчэ межамі племянных саюзаў, нішто не лучыла ў адну супольнасць. Агульную пісьмовую мову ніяк не выпадае лічыць этнакансалідуючым фактарам. Яе ролю хутчэй можна было б параўнаць з роляю лаціны ў каталіцкай Еўропе. Простая ж мова жыхароў Ноўгарада, напрыклад, мяркуючы па берасцяных граматах, у XI ст. істотна адрознівалася ад мовы кіяўлян, і гэтае адрозненне з цягам часу ўзрастала. У культурным сэнсе Русь уключала ў сябе шмат роднасных, але відавочна асобных этнамоўных кампанентаў, вялікі комплекс лакальных культур. Агульная для цэлай Русі гарадская культура ахоплівала ў той час зусім нязначную частку насельніцтва — ад 2 да 5 %, тады як абсалютную большасць жыхароў складаў кансерватыўны вясковы люд, прычым сярод жыхароў тут пераважалі яшчэ аўтахтоны, нават не славяне. «Не можа быць і размовы пра нейкую супольную народную культуру Старажытнай Русі», — падкрэсліў у спецыяльным даследаванні сучасны гісторык Вадзім Вілінбахаў.

Больш–менш адзінай Русь была толькі ў дзяржаўна–палітычным плане, але дзяржава не магла ліквідаваць племян-ных межаў. Ды і яе адзінства нельга перабольшваць. Пра гэта ў свой час аб'ектыўна выказваўся расійскі гісторык права Васіль Сергеевіч: «Наша старажытнасць не ведае адзінай дзяржавы Расійскай; яна мае справу з мноствам невялікіх дзяржаў, якія суіснавалі адначасова». Такімі невялікімі дзяржавамі былі і старажытныя княствы на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

II. Першыя дзяржавы Беларусі

II.1. Полацкае княства

Кансалідацыя групоўкі крывічоў у Беларускім Падзвінні ўжо ў канцы VIII—IX ст. завяршылася ўтварэннем іх асобнага, згаданага ў летапісе «княжання», цэнтрам якога стаў Полацк. Пра Полацк упершыню гаворыцца ў «Аповесці мінулых гадоў» пад 862 г. у паведамленні аб «прызванні» варагаў Рурыка, Сінявуса і Трувора ў Паўночную Русь. Летапісец адзначыў, што Полацк, як і Смаленск, пра «княжанне» якога ў той жа крыніцы яшчэ нічога не гаворыцца, быў заснаваны крывічамі. Беларускія археолагі даказалі, што горад паўстаў прынамсі на стагоддзе раней за яго першую згадку ў летапісе. Да апошняй трэці IX ст. полацкія крывічы не залежалі ні ад Кіева, ні ад Ноўгарада. Тэзіс пра яго раннюю падпарадкаванасць гэтым цэнтрам не пацвярджаецца крыніцамі. Толькі ў 870-х г. варажскія князі Аскольд і Дзір, што сядзелі ў Кіеве, ажыццявілі паход на Полацк і «воеваша полочан» (пад летапіснымі палачанамі трэба разумець не толькі крывічоў, але ўсё насельніцтва княжання). Не выключана, што яны і ўключылі цэнтр полацкіх крывічоў у арбіту ўплываў Кіева, але гэта не больш чым дапушчэнне. У кожным разе, пры князі Алегу, які аб'яднаў дзяржаву, Полацк зноў не падначальваўся Кіеву.

У другой палове X ст. на тэрыторыі Беларусі было ўжо два княжанні: летапіс паведамляе, што ў Полацк прыйшоў «з–за мора» княжыць Рагвалод, а ў Тураве сядзеў Тур. Скандынаўскія сагі гавораць аб прыбыцці Рагвалода (Рохвальда) з Паўночнай Нарвегіі. Ёсць таксама звесткі, што Тур быў ягоным братам. З'яўленне

асобнага князя ў Полацку можа сведчыць калі не пра яго незалежнасць ад Кіева, дык пра ўзрастанне самастойнасці гэтага дзвінскага горада–дзяржавы. Археолагі вызначылі, што ў межах уладанняў Полацка жылі не толькі яго заснавальнікі крывічы, але і дрыгавічы, а таксама рэшткі балтамоўнага насельніцтва. Крывічы і дрыгавічы сталі асновай этнагенэзу беларусаў, таму Полацкае княства па праву лічыцца першым прабеларускім дзяржаўным утварэннем.

Міжусобная барацьба, якую распачалі за кіеўскі стол Святаславічы, была асабліва трагічнай для Полацка. У 975 г. ноўгарадскі князь Уладзімір і Дабрыня прыйшлі з дружынай да горада, захапілі і спалілі яго, знішчылі ўсю сям'ю полацкіх князёў, пакінуўшы толькі Рагвалодаву дачку Рагнеду, якую Ўладзімір сілай зрабіў сваёй жонкай. Так Полацк страціў самастойнасць і быў уключаны ў склад Кіеўскай дзяржавы. Аднак ужо ў 988 г. Уладзімір вярнуў Рагнеду з малалетнім сынам Ізяславам у яе вотчыну, на Полаччыну, збудаваўшы для іх горад Ізяслаўль (цяпер Заслаўе) на паўднёвай мяжы Полацкага ўдзелу. Лаўрэнцеўскі летапіс тлумачыць, што кіеўскі князь зрабіў гэта замест пакарання Рагнеды за няўдалы замах на яго жыццё.

Малады Ізяслаў Уладзіміравіч — унук Рагвалода — неўзабаве заняў полацкі пасад, чым аднавілася полацкая княская дынастыя і Полацкая дзяржаўнасць. Так Полацкая зямля першай выдзелілася з агульнадынастычных уладанняў Рурыкавічаў — у ёй сцвердзілася мясцовая княская дынастыя Рагвалодавічаў. Пра Ізяслава на полацкім стале вядома вельмі мала. У Ніканаўскім летапісным зводзе знаходзім, што ён быў «ціхі і лагодны, паслухмяны і літасцівы», «шматцярплівы і старанны ў чытанні боскіх пісанняў». Ізяслаў памёр у 1001 г., яшчэ пры жыцці свайго бацькі Ўладзіміра, таму, згодна з традыцыяй Кіеўскай Русі, яго нашчадкі не атрымалі права дамагацца кіеўскага стала.

Пячатка полацкага князя Ізяслава.

Пасля смерці Ізяслава полацкі пасад перайшоў да Брачыслава Ізяслававіча (?—1044), а пасля — да Брачыслававага сына. Падкрэсліваючы, што полацкія князі чужыя астатнім Рурыкавічам, летапісцы называлі іх «Рагвалодавымі ўнукамі» («Рогволожи», а ўсе іншыя — «Ярославли»). Аўтар «Слова пра паход Ігараў» таксама

асобна вылучаў полацкую дынастыю: «Яраслававы ўсе ўнукі і Ўсяслававы». Гэтая традыцыя супрацьпастаўлення Полацка ўсёй астатняй Русі мела за аснову яго рэальныя адносіны з Кіевам і Ноўгарадам. Вядомы расійскі гісторык Аляксандр Праснякоў справядліва адзначаў, што Полацкае княства «жыло сваім асобным жыццём з першага свайго з'яўлення на гістарычнай сцэне».

Размешчаны на важным шляху «з варагаў у грэкі», Полацк рана пачаў супернічаць з Кіевам і Ноўгарадам. Полацкія князі намагаліся пашырыць свае ўладанні, авалодаць важнымі гандлёвымі шляхамі. Характэрна, што на адасобленасць Полацка нават у часы крывавай міжусобнай барацьбы за кіеўскі стол не замахваліся сыны Ўладзіміра. Наадварот, сам Брачыслаў Ізяслававіч, намагаючыся далучыць да Полацкай воласці міжрэчча Дзвіны і Ловаці, дзе былі волакі, пайшоў на канфлікт з ноўгарадцамі. У 1021 г. ён ажыццявіў паход на Ноўгарад, у якім удзельнічалі і варагі, заняў горад і выйшаў з вялікай здабычай, але на зваротным шляху быў разбіты кіеўскім князем Яраславам Мудрым. Тым не менш, Яраслаў Мудры заключыў з Брачыславам мірны дагавор «на роўных» і аддаў яму гарады Віцебск ды Ўсвят. Гэтым усталяваўся саюз паміж Полацкам і Кіевам. Брачыслаў дапамагаў Яраславу Мудраму ў барацьбе супраць Тмутаракані. А ў 1021—24 г. полацкі князь знаходзіўся ў Кіеве, дзе замяняў на галоўным стале Яраслава Ўладзіміравіча. У сталіцы Русі з'явіўся асобны «двор Брачыслава». У 1024 г. саюз паміж Яраславам Мудрым і Брачыславам мог быць падмацаваны перадачай у склад Полацкай зямлі Менскай воласці. Тады ж з Кіева ў Полацк перайшоў служыць варажскі конунг Эймунд з дружынай.

Першыя дзесяцігоддзі княжання Ўсяслава Брачыслававіча (1044—1101) таксама прайшлі ў мірных дачыненнях з Кіевам. Пасля смерці Яраслава Мудрага ў 1054 г. канчаткова пацвердзілася, што ўладанні полацкіх князёў Рагвалодавічаў утвараюць асобную зямлю, вылучаную з астатняй Русі — вотчыны Яраславічаў. У 1060 г. Усяслаў яшчэ ўдзельнічаў у супольным паходзе Яраславічаў супраць торкаў, але пасля гэтага стаў іх ворагам. Ён далучыў да сваіх уладанняў Копысь і Оршу, а ў Полацку ўзвёў велічны Сафійскі сабор — трэці на Русі пасля кіеўскага і ноўгарадскага. Храм мусіў сімвалізаваць, што Полацк паводле статусу роўны з Кіевам і Ноўгарадам. Іншымі словамі, сваёй Сафіяй полацкі князь супрацьпастаўляў сябе Кіеву і Ноўгараду.

Умацаваўшыся, князь Усяслаў перайшоў да актыўнай знешняй палітыкі. Ужо ў 1065 г. ён напаў на Пскоў, а праз год захапіў і

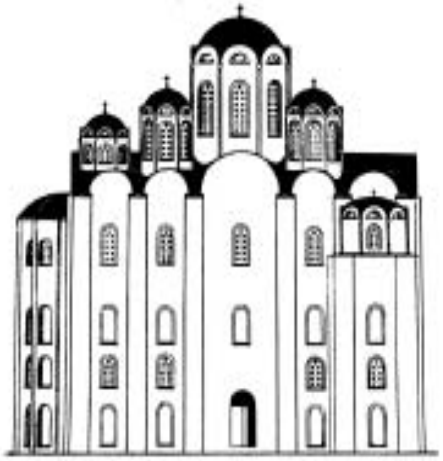

Сафійскі сабор у Полацку. XI ст. Рэканструкцыя.

абрабаваў Ноўгарад. У адказ на гэта сыны Яраслава Мудрага Ізяслаў, Святаслаў і Ўсевалад прывялі дружыны ў Полацкую зямлю ды знішчылі размешчаны на яе паўднёвых межах Менск. У сакавіку 1067 г. на берагах Нямігі, на месцы, якое цяпер знаходзіцца ў цэнтры беларускай сталіцы, з сіламі Яраславічаў сустрэлася войска Ўсяслава і адбылася адна з самых крывавых у нашай гісторыі бітваў, ярка апісаная ў «Слове пра паход Ігаравы»: «На Немизе снопы стелют головами, молотят чепи харалужными, на тоце живот кладут, веют душу от тела...».

Пасля бітвы палачане адступілі, а пераможцы неўзабаве падманам захапілі полацкага князя ў палон. Запрасіўшы Ўсяслава з сынамі на перамовы і пакляўшыся на крыжы, што не зробяць ніякай шкоды, яны заняволілі яго і пасадзілі ў вязніцу ў Кіеве. Але ў 1068 г., калі на Русь напалі полаўцы, а Ізяслаў не здолеў арганізаваць абароны, кіяўляне ўзнялі бунт і прагналі свайго князя. Гарадскія нізы вызвалілі Ўсяслава і абвясцілі кіеўскім князем яго. На працягу сямі месяцаў нашчадак Рагвалода займаў галоўны стол Русі. Аднак, калі Ізяслаў прыйшоў адбіраць кіеўскі пасад з польскім войскам, ён пакінуў сталіцу ды вярнуўся на Полаччыну. Ізяслаў жа, усталяваўшыся ў Кіеве, павёў войска на Полацк і пасадзіў полацкім князем свайго сына Мсціслава, а потым — Святаполка.

Прагнаны Ўсяслаў знайшоў прытулак у фінскіх плямёнаў водзі. З іх дапамогаю ён зноў нападаў на Ноўгарад, а ў 1071 г. пры актыўнай падтрымцы полацкай абшчыны выгнаў з Полацка князя Святаполка і аднавіў сваё княжанне. Супраць неўтаймоўнага Гарыславіча чарговы раз выступіў Кіеў. Полацкае войска было разбіта, але сам Полацк выстаяў. У 1077 г. Полаччыну ваяваў ужо Ўладзімір Манамах, а ў 1078 ён жа прывёў з сабой і полаўцаў, спаліў Друцк, спустошыў зямлю «ад Лукамля да Лагожска» (цяпер Лагойск). Усяслаў, у сваю чаргу, напаў на Смаленск. Асабліва аслабіў

Полацкае княства нечаканы паход Уладзіміра Манамаха ў 1084 г., калі яго войска было ўмацавана полаўцамі. Захапіўшы Менск, смаленскі князь цалкам знішчыў горад, не пакінуўшы ў ім, як потым сам падкрэсліў, «ні чэлядзіна, ні скаціны». На гэтым барацьба паміж Полацкам і іншымі княствамі Русі часова перапынілася. Але і праз стагоддзе летапісец адзначаў: «І ад таго меч уздымаюць Рагвалодавы ўнукі супраць Яраслававых унукаў».

У 1097 г. шэсць князёў Рурыкавічаў з кіеўскіх, чарнігаўскіх, пераяслаўскіх і валынскіх зямель — усе акрамя полацкага князя Ўсяслава, які проста не быў запрошаны, правялі ў Любечы свой з'езд, паводле пастаноў якога «Руская зямля» — вотчына нашчадкаў

Пераправа Ўсяслава Чарадзея праз Дняпро. Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу.

Яраслава Мудрага — канчаткова раздзялілася на абасобленыя ўладанні трох старэйшых ліній — Ізяславічаў, Святаславічаў і Ўсеваладавічаў. Гэты падзел не тычыўся толькі Полацкай зямлі і Ноўгарада. Вотчынныя правы на Кіеў перайшлі толькі да нашчадкаў Ізяслава. Так быў пахаваны родавы сюзерэнітэт як форма ўлады на Русі.

Цяпер да смерці Ўсяслава Полацкая зямля не ведала спусташэнняў. За гады яго княжання Полаччына дасягнула апагею магутнасці і стала значнай усходнееўрапейскай дзяржавай. На поўначы княства Ўсяслава межавала з Ноўгарадскай зямлёй, на ўсходзе — са Смаленскай, на поўдні — з Тураўскай, а на захадзе — з Літвою, земгаламі ды іншымі балцкімі народамі, якія плацілі даніну Полацку. Уладанні полацкага князя цягнуліся далёка ўніз

па Дзвіне, сягаючы амаль узбярэжжа Балтыйскага мора. Дзякуючы зручнаму месцазнаходжанню (Полацк быў асноўным пасярэднікам у гандлі паміж Прыбалтыкай і ўсходнеславянскім светам) Полацкая зямля мела найлепшыя ўмовы для сацыяльна–эканамічнага развіцця, таму спробы скінуць палітычную залежнасць ад Кіева, мясцовы сепаратызм былі натуральным імкненнем полацкіх баяраў і веча.

Палачанка. Рэканструкцыя па чэрапе.

Пасля смерці Ўсяслава Чарадзея, які меў 6 сыноў, тэрыторыя Полацкай зямлі пачала драбіцца на ўдзелы. Да сярэдзіны XII ст. у яе межах з'явілася 8 удзельных княстваў — Полацкае, Віцебскае, Друцкае, Менскае, Ізяслаўскае, Лагойскае, а таксама Герцыке і Кукенойс на Ніжняй Дзвіне, якія знаходзіліся ў васальнай залежнасці ад полацкага князя. Прыгарады Полацка набывалі ўсё большую самастойнасць у адносінах да цэнтра зямлі.

Па–рознаму складваліся ўзаемадачыненні раздробленых княстваў Беларусі з Кіевам. Найбольш выразнай па–ранейшаму заставалася пазіцыя Полацка, які ад пачатку імкнуўся да асобнага жыцця. І калі Кіеў сілай садзіў на полацкі стол свайго князя — Усяславічы выганялі яго пры актыўнай падтрымцы насельніцтва ды аднаўлялі ўласнае княжанне. У XII ст. апрача самога Полацка барацьбу супраць залежнасці ад Кіева вялі таксама воласці, якія выдзеліліся з Полацкай зямлі — Менск, Ізяслаўль (Заслаўе), Барысаў, Друцк, Лагойск. Кіеўскія ж князі, у сваю чаргу, каб націснуць на Полацк, звычайна нападалі на яго прыгарады. Менскі князь Глеб, сын Усяслава Чарадзея, пачаў адваёўваць падпарадкаваныя Кіеву дрыгавіцкія землі — і быў за гэта жорстка пакараны. Уладзімір Манамах з Кіева двойчы, у 1116 і 1119 г., пасылаў на Глеба кааліцыйнае войска, пакуль менскага князя не паланілі і не вывезлі ў сталіцу Русі, дзе ён і памёр. Падобныя метады барацьбы з непакорнымі Ўсяславічамі кіеўскія ўладары выкарыстоўвалі неаднаразова: то яны перасялялі на поўдзень жыхароў знішчанага Друцка, то вывозілі далёка ў Візантыю ўсіх князёў полацкай

дынастыі. Апошняга ў 1129 г. дамогся сын Манамаха Мсціслаў Уладзіміравіч пасля таго, як нават праведзены на два гады раней супольны паход амаль усіх княстваў Русі супраць Полаччыны не ўтаймаваў полацкіх князёў. Тады пяцёра Ўсяславічаў былі высланы з Полацка да візантыйскага імператара ваяваць супраць арабаў, а на полацкі пасад пераможцы зноў пасадзілі нашчадка Ўладзіміра Манамаха. Так, нават непазбежна распадаючыся, «імперыя Рурыкавічаў» імкнулася захаваць падпарадкаванне адасобленых зямель Русі былому адзінаму цэнтру.

Смерць кіеўскага князя Мсціслава Ўладзіміравіча (Манамахавіча) у 1132 г. стала пачаткам поўнага развалу вялізнай дзяржавы. Даўно адасобленыя землі–воласці Русі пачалі хутка выдзяляцца ў самастойныя княствы. Сагнаўшы з пасада кіеўскага стаўленіка, палачане ў тым жа годзе пасадзілі сабе князя Васілька, унука Ўсяслава Чарадзея, і самастойнасць Полацка аднавілася. А праз колькі гадоў, пасля вяртання з Візантыі двух з пяці сасланых Ўсяславічаў (вярнуліся толькі друцкі княжыч Рагвалод і, магчыма, князь віцебскі), а таксама вяртання Полацку адабраных раней зямель (апрача Копысі ды Оршы), палітычная барацьба Полацка з Кіевам фактычна скончылася. Кіеўскім князям было не да Полацка. Смерць кіеўскага князя Ўсевалада Вольгавіча ў 1146 г. паклала пачатак дзесяцігадовай барацьбе за галоўны стол Русі, якая яшчэ больш аслабіла і раздрабніла Кіеўскую дзяржаву.

Тым часам усобіцы ахапілі і Полацкую зямлю, дзе працэс феадальнай раздробленасці пачаўся пры нашчадках Усяслава Чарадзея. Адным з першых з яе вылучыўся Віцебскі ўдзел, рана

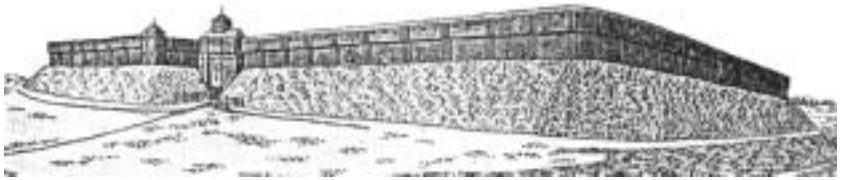

Умацаванні старажытнага Менска. XII ст. Рэканструкцыя Э. Загарульскага.

стаў узвышацца Менск, князі якога Глебавічы імкнуліся заняць полацкі пасад — агульную спадчыну Ўсяславічаў. Полацкае веча ў 1151 г. выслала свайго князя Рагвалода ў Менск, а княжыць у Полацку паклікала Расціслава Глебавіча з Менска. Але той жа

сход вольных палачанаў у 1158 г. прагнаў яго і пасадзіў сабе Ўсяслава Васількавіча з Віцебска. Не дамогшыся полацкага стала, менскія князі ўзяліся падпарадкоўваць суседнія ўдзелы — Ізяслаўль, Лагойск, а таксама далучалі землі ў заходнім напрамку.

Характэрна, што хоць Полацк і намагаўся захаваць гегемонію, пачынаючы з 1160-х г. яго князі мяняліся не воляю палачанаў, а галоўным чынам з ініцыятывы ўдзелаў Полаччыны, якія змагаліся за дамінаванне ў цэлай зямлі. Даходзіла да вострага разладу паміж імі, што асабліва яскрава выявілася ў паходзе крывіцкіх князёў на Слуцк у 1162 г.

Толькі ў канцы XII ст. вызначылася тэндэнцыя да кансалідацыі Полацкай зямлі, чаму паспрыяла, відаць, знешняя небяспека. Удзелы Полаччыны аб'ядноўваліся ў імя супольных інтарэсаў. У 1180 г. у паходзе на Друцк удзельнічалі шэсць полацкіх князёў. Яны ж разам выступілі ў 1195 г. на баку Чарнігава ў вайне са Смаленскам. Аднак акурат тады Полацкая зямля амаль зусім знікае са старонак летапісаў, на нейкі час губляючыся ў цемры гісторыі.

II.2. Тураўскае княства і іншыя землі Беларусі

На поўдні Беларусі, у нізінах Прыпяцкага Палесся, на аснове племяннога саюза дрыгавічоў не пазней чым у IX ст. утварылася іх княства з цэнтрам у Тураве. Тураў упершыню згаданы ў «Аповесці мінулых гадоў», у паведамленні пра тое, што Рагвалод прыйшоў з–за мора ў Полацк, «а Тури в Турове, и от него же и туровцы прозвашася». Гэта адбылося прыкладна ў 960—970-х г. Відаць, у тыя часы дрыгавіцкае княства, як і Полацкае, заставалася яшчэ самастойным. Яно ахоплівала вялізныя абшары, першапачаткова нават землі цэнтральнай Беларусі (раён Менска), якія пазней перайшлі да Полацка. У XI—XII ст. у склад Тураўскай зямлі ўваходзілі вядомыя па летапісах гарады Пінск, Берасце, Слуцк, Клецк, Чартарыйск і Дубровіца.

Падпарадкаванне Тураўскага княства Кіеву адбылося ў 980-х г., пры Ўладзіміры Святаславічы, які пааддаваў былыя племянныя цэнтры сваім сынам–намеснікам. У 988 г. у Тураве быў пасаджаны Святаполк. З таго часу Тураўшчына як воласць

уваходзіла ў склад Кіеўскай зямлі, аднак яна ніколі не станавілася яе арганічнай часткай.

Ужо князь Святаполк, сеўшы ў Тураве, ажаніўся з дачкой польскага караля Баляслава Харобрага і ў змове з цесцем, на вайсковую дапамогу якога мог разлічваць, хацеў сам заняць кіеўскі стол. Аднак пра гэты план стала вядома Ўладзіміру, і тураўскі князь трапіў у няволю ў Кіеў. Толькі па просьбе кіеўскіх баяр ды перад пагрозай вайны з Баляславам яго вызвалілі.

Застаючыся князем тураўскім, Святаполк пасля смерці Ўладзіміра Святаславіча ў 1015 г. заняў і кіеўскі вялікакняскі стол. Малодшыя яго браты Барыс і Глеб, што ўяўляліся супернікамі, былі забітыя падасланымі наймітамі, таму летапісцы празвалі Святаполка «Акаянным». Супраць братазабойцы выступіў ноўгарадскі князь Яраслаў, які праз чатыры гады крывавай барацьбы, пасля бітваў пад Берасцем у 1018 і на Альце ў 1019 г. прагнаў Святаполка ды сам сеў на кіеўскім стале. Пры Яраславе Мудрым Тураў падпарад-

Старажытны Тураў.
Рэканструкцыя П. Лысенкі.

коўваўся непасрэдна Кіеву, а потым кіеўскі князь прыслаў сюды свайго сына Ізяслава, якому ў 1054 г. дастаўся і вялікакняскі пасад па бацьку.

Да пачатку XII ст. Тураўскай зямлёй валодалі нашчадкі з роду Ізяслава, многія з якіх былі і кіеўскімі князямі. Так, з 1078 г. у Тура-

ве сядзеў сын кіеўскага князя Яраполк, з 1088 г. — ягоны брат Святаполк, які таксама адначасова займаў вялікакняскі стол, а потым Яраслаў Святаполчыч. Але ў 1113 г. у Кіеве сеў Уладзімір Манамах, які адабраў Тураў у Ізяславічаў.

І пры Манамахавічах, і пазней, пры Вольгавічах, Кіеў глядзеў на Тураў як на сваю воласць. Гэты палескі горад даставаўся звычайна каму–небудзь з блізкіх родзічаў вялікага князя. У 1142 г. кіеўскі князь Усевалад Вольгавіч парушыў тэрытарыяльную цэласць Тураўшчыны і раздаў сваякам пяць тураўскіх гарадоў — Берасце, Драгічын, Клецк, Рагачоў і Чартарыйск. У XII ст. Тураў страціў яшчэ частку сваіх воласцяў: да Кіева і Чарнігава адышлі адпаведна Брагін і Рэчыца, а землі Пабужжа трапілі пад уладу галіцка–валынскіх князёў. Праўда, пасля смерці Вольгавіча, у 1146 г. тураўскі стол зноў заняў сын Уладзіміра Манамаха Вячаслаў, які самастойна вярнуў у склад Тураўскай зямлі і адабраныя раней гарады, і нават захапіў для сваяка Ўладзімір–Валынскі. Гэта выклікала неадкладную расправу, арганізаваную Кіевам. Дараднікаў Вячаслава Ўладзіміравіча зняволілі і вывезлі ў Кіеў, а самога князя перавялі ў правінцыйную Перасопніцу. У Тураве ж зноў сеў сын кіеўскага князя Яраслаў Ізяславіч.

На працягу 1150-х г. на тураўскім, як і на галоўным кіеўскім стале ажно чатыры разы мяняліся прадстаўнікі розных княскіх родаў. Шкода з прычыны адсутнасці сваёй дынастыі была відавочнай. Часовыя ўладары не лічыліся з мясцовымі інтарэсамі, і Тураўшчына па–ранейшаму губляла землі. Прыкладам, у 1155 г. Мазыр перайшоў у склад Кіеўшчыны.

Гэтак было да 1158 г., пакуль тураўскі стол самастойна не заняў князь Юры Яраславіч — унук Святаполка Ізяславіча, які княжыў у Тураве ў канцы XI ст. Кіеў запатрабаваў ад яго пакоры, і калі князь не паслухаўся — вырашыў утаймаваць таго сілай. Да Турава на расправу прыйшлі велізарныя войскі кааліцыі, у якой апрача кіеўскіх дружын былі смаленская, галіцкая і луцкая раці, а таксама палачане. Здавалася, што маленькаму Тураву ніяк не выстаяць перад гэтакай арміяй. Аднак тураўцы ператварылі свой горад у непрыступную цвярдыню. Дзесяць тыдняў доўжылася аблога, пад час якой абаронцы не толькі добра адбіваліся на гарадскіх сценах, але нават рабілі вылазкі. І калі ў кааліцыйным войску пачаўся паморак коняў, яно мусіла зняць аблогу і сысці. Пінск, другі па важнасці горад Тураўскай зямлі, у той год паспяхова адбіваўся ад плямёнаў берандзеічаў.

Абараніўшы свайго князя, Тураў гэтым самым адстаяў уласную незалежнасць. Юры Яраславіч стаў першым князем мясцовай, тураўскай дынастыі. У 1160 г. тураўцы яшчэ раз вытрымалі аблогу кааліцыі валынскіх князёў. Вядома, што ў 1162 г. Кіеў падпісаў з тураўскім князем Юрыем Яраславічам пагадненне аб міры, і самастойнасць Турава атрымала такім чынам афіцыйнае і законнае прызнанне.

У другой палове XII ст. Тураўская зямля таксама перажывала працэс драблення. Сыны Юрыя Яраславіча князі Святаполк, Іван і Глеб падзялілі яе на некалькі ўдзелаў, сярод якіх асаблівае значэнне пачаў набываць Пінск. Калі да апошняй чвэрці стагоддзя захоўвалася адзіная дынастыя мясцовых князёў, вядомая па летапісах як «князі тураўскія», або «з Турава Святаполчычы», дык у 1180-х г. вылучылася асобная дынастыя пінскіх князёў.

Галаўныя ўборы дзяўчат. XI—XII ст. Рэканструкцыя Л. Дучыц.

Не дзіўна, што пры раздробленасці і аслабленасці Турава–Пінская зямля хутка зноў трапіла пад уплыў больш моцнага суседняга палітычнага цэнтра. Ужо на пачатку XIII ст. турава–пінскія князі знаходзіліся ў залежнасці ад галіцка–валынскіх. Каб вызваліцца з–пад улады Данілы Галіцкага, яны пазней нават ішлі на саюз з паганскай Літвою, якая хутка ўмацоўвалася ў Панямонні. Прыкладам, пінскі князь Міхаіл дапамагаў Літве ў супрацьстаянні з Данілам Галіцкім і папярэджваў яе пра паход апошняга ў 1243 г. Аднак летапісных звестак пра турава–пінскія землі гэтага часу вельмі мала.

Смаленскае княства ўтварылася на аснове аб'яднання смаленскай групоўкі крывічоў у VIII—IX ст. у вярхоўях Дняпра і Дзвіны. Калі ў культурна–этнаграфічным сэнсе гэтая зямля была вельмі блізкая да Полаччыны, то яе гістарычныя шляхі мелі сваю адметнасць. Смаленскае княства з'явілася на гістарычнай арэне амаль на стагоддзе пазней за Полацкае, але ў XII ст. яно пачало паступова выходзіць у лік найбольш моцных дзяржаўных утварэнняў Русі. У адрозненне ад Полацка Смаленск, падпарадкаваны Алегам яшчэ ў 885 г., фактычна ніколі не ваяваў супраць Кіева. Калі ў 1120-х г. тут усталявалася

самастойная дынастыя на чале з Расціславам Мсціславічам, Смаленшчына вылучылася ў самастойную зямлю–княства. Аберагаючы свае ўладанні ад спусташэнняў, Расціслаў Мсціславіч хутчэй мог пайсці на кампрамісы дзеля прадухілення ўварванняў чужога войска ў яго зямлю, чым на адкрыты канфлікт, як Рагвалодавічы. Не ведала Смаленшчына і ўнутраных разладаў. Таму, калі Полацкае княства, знясіленае войнамі з Кіевам ды міжусобіцамі, няўхільна слабела, Смаленскае, наадварот, убіралася ў сілу.

Радзімічанка. Рэканструкцыя па черапе.

У другой палове XII ст., удала выкарыстоўваючы ўнутраны разлад у суседніх княствах, Смаленск пашырыў свой уплыў на Полацкую ды Ноўгарадскую землі і за іх кошт павялічыў уласную тэрыторыю. На захадзе ва ўладанні смаленскіх князёў увайшлі Крычаў, Прапошаск (цяпер Слаўгарад) ды Мсціслаў (у 1180 г. вылучыўся ў удзельнае княства), а з 1116 г. — і адабраныя ў Глеба Менскага гарады Копысь ды Орша.

Калі ў 1150—60 г. Полацк і Менск захапіліся ўпартай барацьбой за лідэрства ў Полацкай зямлі, а палачане звярнуліся па дапамогу да смаленскага князя Давыда Расціславіча, той умела выкарыстаў гэта для ўмяшання ва ўнутраныя справы Полаччыны. Расплатай за падмогу была страта Полацкай зямлёй новых тэрыторый. У 1165 г. у Віцебску пачаў княжыць Давыд Расціславіч са Смаленска. Часова ў залежнасць ад Смаленска трапіў і Друцк, які ўдалося вярнуць у склад Полацкай зямлі толькі аб'яднанымі сіламі князёў полацкіх, чарнігаўскіх і ноўгарадскіх. Толькі пасля таго, як у 1195 г. у выніку ваеннага канфлікту Расціславічы страцілі і Віцебск, Смаленск перастаў прэтэндаваць на Полаччыну.

На паўднёвым усходзе Беларусі радзіміцкія гарады Гомель і Чачэрск на Сажы, а таксама Рэчыца і Рагачоў на Дняпры ў XII — пачатку XIII ст. уваходзілі ў Чарнігаўскае княства. Дрыгавіцкія ж гарады Мазыр і Брагін залежалі ад Кіева.

Паабапал Заходняга Буга ў XI—XII ст. сфармавалася Берасцейская зямля з гарадамі Берасце, Драгічын, Камянец, Кобрын і Мельнік. Аб'яднаная вакол свайго цэнтра, аддзеленая ад Валыні багнамі ды лясамі, яна была дастаткова адзінай у сацыяльна–палітычных адносінах вобласцю, хоць этнічны склад насельніцтва гэтай тэрыторыі вызначаўся вялікай разнастайнасцю. Відаць, да X ст. на Берасцейскім Пабужжы дамінавалі валыняне, а пазней яго пачалі каланізаваць дрыгавічы. Акрамя таго, археолагам тут трапляюцца старажытнасці заходніх славян і заходнебалцкай племянной групоўкі яцвягаў, якія займалі галоўным чынам землі Падляшша і Верхняга Панямоння.

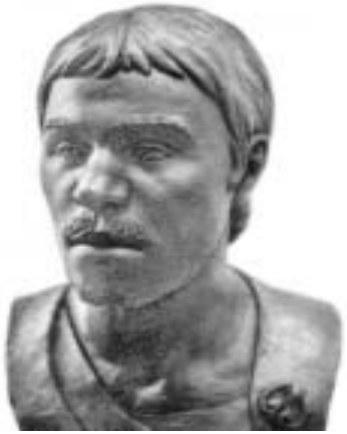

Яцвяг. Рэканструкцыя па чэрапе.

Амаль да сярэдзіны XII ст. Берасцейшчына ўваходзіла ў склад Тураўскай зямлі. Па дамоўленасці тураўскага князя Святаполка з польскім каралём Баляславам I Харобрым у час міжусобнай вайны з 1019 да 1022 ці нават да 1031 г. Берасце займаў польскі гарнізон. З сярэдзіны XII ст. за ўплыў над Берасцем пачалася барацьба суседніх Русі і Польшчы. Упартае змаганне за яе вялі князі кіеўскія, турава–пінскія і галіцка–валынскія, пакуль да пачатку XIII ст. апошнія канчаткова не сцвердзілі сваёй улады над Берасцейскай зямлёй.

У Верхнім Панямонні асобную вобласць утварала Чорная Русь. Як вядома, ужо ў XIV ст. так зваліся землі па левых прытоках і часткова па правым беразе Нёмана з паўсталымі тут яшчэ ў X—XI ст. усходнеславянскімі гарадамі Горадня, Ваўкавыск, Наваградак, Слонім і Здзітаў. Гэтыя абшары, заселеныя балтамі, актыўна каланізавалі дрыгавічы і крывічы, а таксама валыняне і драўляне.

І хоць сельскае насельніцтва тут яшчэ доўга заставалася балцкім, у гарадах, як сведчаць матэрыялы археалагічных раскопак, уся матэрыяльная культура (у прыватнасці, прадметы побыту і рамёстваў) ад іх заснавання мела чыста славянскі характар. У летапісах панямонскія гарады пачалі фігураваць параўнальна позна, толькі ў XII—XIII ст., калі яны ўжо дасягнулі ў сваім развіцці сапраўднага росквіту, а Горадня і Наваградак сталі цэнтрамі ўдзельных княстваў, прычым апошні быў адным з найбагацейшых гарадоў рэгіёна.

На пачатак XIII ст. Верхняе Панямонне ў палітычным сэнсе належала таксама да сістэмы Галіцка–Валынскага княства. Аднак ужо ў першай трэці XIII ст. у барацьбу за дамінаванне ў землях Чорнай Русі пачалі ўключацца і аб'яднаныя літоўскія плямёны. Яшчэ праз колькі дзесяцігоддзяў гэтай беларускай зямлі выпала быць адным з тэрытарыяльных ядраў новай дзяржавы, якая стала аб'ядноўваць вакол сябе раздробленыя і аслабленыя землі Русі на шырокіх прасторах ад Нёмана да вярхоўяў Дняпра.

II.3. Паміж Ордэнам і Ардою

Раздзеленыя на мноства дробных удзелаў і аслабленыя Полацкая і Тураўская землі з канца XII ст. ужо амаль не траплялі ў поле зроку летапісцаў. Літоўскія плямёны паступова пазбавіліся ўсялякай залежнасці ад Полацка ды пачыналі самі ціснуць на беларускія землі, ажыццяўляючы адзін рабаўнічы набег за другім. Гаворачы пра барацьбу «грозных палачанаў» з літоўцамі, аўтар «Слова пра паход Ігараў» называе князя Ізяслава Васількавіча, які «позвони своими острыми мечами о шеломы литовския, притрепав славу деду своему Всеславу». Перад знешняй небяспекай Полаччына спрабавала пераадольваць унутраны крызіс. Пра пэўную палітычную стабілізацыю ў ёй можа сведчыць ужо само трыццацігадовае княжанне аднаго князя Валодшы — Уладзіміра Ўсяславіча, які займаў полацкі пасад з 1180-х да 1216 г. Пад кантролем Полацка тады заставаўся яшчэ ўвесь басейн Дзвіны ад Земгальскай затокі да Смаленшчыны. Археалагічныя даследаванні пацвярджаюць, што зямля перажывала і бурнае гаспадарчае развіццё. Аднак менавіта тады на захадзе полацкіх уладанняў з'явілася сіла, якая ўжо ў XIII ст. стала адным з

найважнейшых фактараў палітычнага жыцця паўночнай часткі Ўсходняй Еўропы.

Яшчэ ў 1184 г. у вусці Дзвіны на бераг сышлі першыя нямецкія місіянеры на чале з манахам Майнгардам. Яны папрасілі дазволу ў князя Валодшы на хрышчэнне залежных ад Полацка ліваў і, атрымаўшы яго, збудавалі першы ў Прыбалтыцы каталіцкі храм. Так лацінская місія ў вусці Дзвіны пачалася ў поўным паразуменні з Полацкам. У 1198 г. наступны нямецкі місіянер Бертольд высадзіўся ў Земгальскай гавані ўжо разам з войскам, а яшчэ праз год новапрызначаны інфлянцкі біскуп Альберт Буксгёўдэн падрыхтаваў канчатковы захоп Падзвіння. У 1201 г. ён заклаў у вусці Дзвіны крэпасць Рыгу, а ў 1202 разам з цыстэрыянскім абатам Тэадорыкам заснаваў Ордэн Братоў рыцарства Хрыстовага, больш вядомы як Ордэн Братоў па мячы, якому і даручылі справу хрышчэння ліваў. Калі полацкія князі былі абыякавыя да веравызнання падуладнага насельніцтва Прыбалтыкі (дзякуючы чаму захоўваўся непарушным грамадска–палітычны лад гэтых плямёнаў), дык нямецкія каланізатары, што з'явіліся на хвалі місіянерскага руху, надавалі веры асаблівае значэнне.

Пячатка рыжскага біскупа Альберта.

Замацаванне нямецкіх каланістаў на Дзвіне адрэзала Полаччыну ад мора, перакрыла яе галоўны гандлёвы шлях. Па першым часе, праўда, палачане добра ладзілі з Рыгай. Пачаўшы каланізаваць землі ліваў і латгалаў, рыцары збіралі з гэтых народаў даніну, якую раней атрымліваў Полацк, гаспадарылі на залежных ад Полацка тэрыторыях. Але непасрэдна полацкія землі яны не кранаілі. Полаччына была адной з тых сілаў рэгіёна, што магла рэальна супрацьстаяць нямецкай калоніі. Біскуп Альберт прысылаў полацкаму князю падарункі, накіроўваў паслоў для ўсталявання добрых дачыненняў. Ён імкнуўся да супрацоўніцтва з Полацкам і не парушаў яго «добрых старых правоў», каб не дапусціць небяспечнай кааліцыі старажытнага беларускага княства з паганай Літвой. Дамагаючыся правінцый Русі, Альберт выкарыстоўваў не ваенную сілу, а такія формы залежнасці, як васалітэт, шлюбныя дараванні і інш.

Пры падтрымцы ліваў ды эстаў полацкі князь Валодша спрабаваў спыніць насоўванне рыцараў, адкінуць іх з вусця Дзвіны. Па словах нямецкага храніста Генрыха Латыша, ён «заўсёды імкнуўся разбурыць лівонскую царкву». Да адкрытых канфліктаў дайшло ў 1203 і зімою 1206/07 г., калі полацкі князь спрабаваў здабыць ордэнскія ўмацаванні ў вусці Дзвіны. Аднак гэтыя паходы не прынеслі ніякага поспеху. Між тым, сітуацыя паступова мянялася. У 1207 г. кукенойскі князь Вячка папрасіў у Рызе падтрымкі супраць літоўцаў, а праз год рыцары зусім падпарадкавалі Кукенойс, пакінуты без дапамогі Полацка (магчыма, Вячка і не звяртаўся да князя Валодшы). У 1214 г. яны цалкам авалодалі і другім удзельным цэнтрам полацкіх уладанняў у нізоўях Дзвіны — горадам Герцыке. Князь Уладзімір Усяславіч пайшоў на кампраміс.

У 1210 г. паміж Полацкам і біскупам Альбертам быў падпісаны «вечны мір», на ўмовах якога Полацк фактычна адмовіўся ад сваіх інтарэсаў у Ніжнім Падзвінні і дазволіў нямецкім купцам з'яўляцца ў Полаччыне, а сам атрымліваў за гэта частку даніны з ліваў і «адкрыты шлях» у Рыгу для полацкіх купцоў. Саюз прадугледжваў і супольную барацьбу супраць літоўцаў. Аднак праз два гады Альберт перастаў перадаваць Полацку дань за ліваў. Аднаўленае ў 1212 г. полацка–ордэнскае мірнае пагадненне зафіксавала ўзросшыя ўплывы немцаў у Падзвінні і абумоўленыя гэтым супярэчнасці з Полацкам. Але мір быў нетрывалы. Падначаліўшы ліваў ды латгалаў, рыцары ўзяліся за хрышчэнне эстаў. Калі тыя папрасілі заступніцтва ў Полацка, Валодша пачаў рыхтаваць вялікі паход на Рыгу. У 1216 г. было ўжо сабрана вялізнае войска з палачанаў, ліваў, эстаў, літоўцаў, але полацкі князь раптоўна памёр (магчыма, быў атручаны), і паход сарваўся.

Адносіны Полацкай зямлі з Інфлянцкім ордэнам і потым часам абвастраліся, але яна ніводнага разу не была пад ударам рыцараў, як і сам Полацк не ажыццявіў ніводнага агульнага паходу на Рыгу. Гаспадарчыя інтарэсы бралі верх, і Дзвіна стала трасай узаемавыгаднага актыўнага гандлю. У 1223 г. з ініцыятывы Полацка зноў дайшло да спробы ўпарадкаваць узаемадачыненні пісьмовым пагадненнем. У 1229 г. паміж Смаленскам, Полацкам і Віцебскам, з аднаго боку, ды Рыгай і шэрагам нямецкіх гарадоў (Любекам, Мюнстэрам, Брэменам, Дортмундам і інш.), з другога, была падпісана новая, даволі раўнапраўная дамова аб гандлі, вядомая ў гістарычнай

літаратуры як «смаленская гандлёвая праўда». Яна адкрывала «чысты шлях» купцам гэтых гарадоў у абодва бакі і нічым не абмяжоўвала іх гандаль.

У гэты час у Холмскай зямлі ўсталяваліся браты другога, яшчэ больш моцнага каталіцкага духоўна–рыцарскага ордэна — Ордэна святой дзевы Марыі, пазней празванага ў польскай гістарычнай традыцыі Крыжацкім. Пакліканыя мазавецкім князем Конрадам для барацьбы супраць прусаў, рыцары нямецкага Ордэна храмоўнікаў (тэўтонцы) на чале з ландмайстрам Германам Бальке ў 1230 г. з'явіліся на Вісле, дзе сталі ўзводзіць замкі, і ўзяліся падпарадкоўваць Прусію. У 1237 г. два нямецкія ордэны ў Прыбалтыцы аб'ядналіся. Цяпер яны ўяўлялі сур'ёзную небяспеку для ўсіх балцкіх плямёнаў. Узрастала пагроза і для Русі. Праўда, Інфлянцкі ордэн і пасля аб'яднання з тэўтонамі не ставіў на мэце заваявання тэрыторыі Полаччыны. Хоць на мяжы з ёю рыцары неўзабаве ўзвялі сваю цвярдыню Дынабург, непасрэдна беларускія землі Падзвіння яны не займалі.

Неўзабаве пасля гэтага дайшло да саюзу Полацка з Ноўгарадам. У 1239 г. ноўгарадскі князь Аляксандр Яраславіч ажаніўся з дачкой полацкага князя Брачыслава — апошняга з вядомых Рагвалодавічаў. Палачане дапамагалі Ноўгараду абараняцца ад шведскай агрэсіі. Вядома, што ў 1240 г. адным з герояў вядомай бітвы на Няве, у якой наўгародцы разграмілі кантынгент шведскіх рыцараў, стаў лоўчы князя Аляксандра полацкі баярын Якаў Палачанін, які, па словах летапісца, «наехав на полк с мечем, и мужествова...»

Крыху пазней дайшло да ўсталявання самых прыязных адносін Полацка з інфлянцкімі немцамі. У сярэдзіне XIII ст. у горадзе з'явіўся каталіцкі храм і была заснавана лацінская дыяцэзія. У сталіцы старажытнага беларускага княства пасяліліся лацінскія клірыкі, немцы. Але з пераходам Полацка пад уладу неталерантнага літоўскага князя (праўдападобна, Гердзеня) каталіцкі асяродак тут быў зліквідаваны.

У час, калі немцы ўмацоўваліся на Балтыйскім узбярэжжы, з мангольскіх стэпаў на Ўсходнюю Еўропу рухалася арда Чынгісідаў. У 1236 г. манголы разграмілі Балгарскую дзяржаву на Волзе, а з 1237 пачалі заваяванне Русі. Блізу 30—50 тысяч наезнікаў на чале з Бату–ханам спустошылі Разанскае, Уладзімірскае ды Чарнігаўскае

княствы, спалілі не менш за 15 гарадоў і вывелі ў палон тысячы жыхароў Усходняй Русі. У канцы 1240 г. азіяцкія ваяўнікі захапілі Кіеў і праз поўнач Украіны напалі на Галіцка–Валынскае княства. Пазней мангольскія тумены ад Уладзіміра–Валынскага рушылі на Польшчу, Венгрыю, Чэхію і далей, сягаючы Адрыятыкі. Вяртаючыся з пераможнага еўрапейскага паходу, у канцы 1241 — пачатку 1242 г. яны прайшлі далёка на поўдзень ад тэрыторыі сучаснай Беларусі. Такім чынам, мангола–татары проста абмінулі Беларусь, хоць прынамсі двойчы праходзілі зусім блізка, з усходу і поўдня. Адсутнасць хоць якіх–небудзь паведамленняў у дастаткова верагодных пісьмовых крыніцах (звесткі беларуска–літоўскіх летапісаў XVI ст. пра бітвы з татарамі каля Койданава, пад Мазыром і ў нізоўях Прыпяці, аб чым пісаў і Мацей Стрыйкоўскі, грунтуюцца на пазнейшых паданнях), з аднаго боку, і недахоп матэрыялаў з раскопак беларускіх гарадоў, якія б ясна сведчылі пра паходы качэўнікаў і спусташэнні, з другога, дазваляюць канстатаваць, што асноўная тэрыторыя Беларусі засталася практычна некранутай наезнікамі Бату–хана.

Што паслужыла сапраўднай прычынай таго, што пад час мангола–татарскага наезду на Ўсходнюю Еўропу Беларусь была абмінутая імі? Пытанне застаецца адкрытым. Між тым, сама па сабе гэтая акалічнасць мела прынцыповае значэнне для гістарычных лёсаў беларусаў. Важна ўлічваць яе і пры інтэрпрэтацыі многіх падзей таго часу. Ролю знешняга фактара, асабліва пагрозу мангола–татарскага заваявання, разглядаючы ўтварэнне манархіі Міндоўга, нельга, прынамсі, перабольшваць. Да сярэдзіны XIII ст. землі Беларусі не ведалі ні рэальнай агрэсіі з боку нямецкіх рыцараў, ні нашэсця мангола–татараў.

II.4. Улада і людзі

На тэрыторыі сучаснай Беларусі першымі самастойнымі дзяржавамі былі Полацкае і Тураўскае княствы. Як ужо згадвалася, Полацкае княства адразу, яшчэ пры Ўладзіміры Святаславічы, выдзелілася ў асобную зямлю, якой валодалі «Рагваложы ўнукі». Яна стала калектыўнай спадчынай роду Ізяслава Ўладзіміравіча. У XI ст. улада ў ім перадавалася старэйшаму сыну.

Пасля смерці Ўсяслава Брачыславіча, калі Полацкая зямля раздзялілася на ўдзелы — вотчыны яго сыноў, галоўны полацкі стол атрымаў таксама старэйшы з іх Давыд. У вотчынах–удзелах улада размяркоўвалася так, што галоўны стол вотчыны займаў старэйшы прадстаўнік роду, а яго малодшыя сыны атрымлівалі часовыя ўдзелы. Калі ўладальнік удзелу паміраў, яго стол перадаваўся наступнаму па ўзросце, і ўсе астатнія падымаліся на прыступку вышэй. Пасад «старшага» горада зямлі быў самы прэстыжны, і ў XII ст. за Полацк вялі барацьбу князі друцкія, менскія і віцебскія.

У Тураўскім княстве таксама была мясцовая дынастыя, хоць яно доўгі час залежала ад Кіева, а ў 1142 — 1158 г. непасрэдна падпарадкоўвалася яму. У 1150-х г. князь Юры Яраславіч з дынастыі Святаполчычаў заняў Тураў і ператварыў яго ў сваю вотчыну. З гэтага часу ў Тураўскім княстве як самастойнай дзяржаве сталі таксама выдзяляцца ўдзелы, улада ў якіх размяркоўвалася па тым жа прынцыпе. Тураўскія князі належалі да «ўнукаў Яраслававых», таму, у адрозненне ад полацкіх, яны мелі права прэтэндаваць на вялікакняскі пасад. І калі тураўскі князь сядаў у Кіеве (у 1015 г. з Турава ў Кіеў перайшоў Святаполк Уладзіміравіч, у 1054 — Ізяслаў Яраславіч, у 1093 — Святаполк Ізяславіч), то ў Тураве кіраваў пасаднік.

Найважнейшыя інстытуты ўлады ў гэтых дзяржавах ад пачатку іх узнікнення ўвасаблялі князь, дружына і веча. Яны валодалі легітымным правам на прымус. Персанальна князю належала найвышэйшая ўлада — палітычная, судовая і адміністрацыйная. Ён кіраваў войскам, абараняў межы, вёў войны і заключаў мір, збіраў даніну і палюддзе з падданых, вырашаў іншыя дзяржаўныя пытанні. Яго апораю ва ўсім была дружына — карпарацыя прафесійных воінаў, што служыла асабіста князю. Яе вышэйшае кола складала т.зв. «старэйшая» дружына, у якую ўваходзілі князевы «мужы», а ў малодшай былі «пасынкі», «отракі», «дзецкія» ды іншая прыслуга. У XII ст. з княскай дружыны і рода–племянной знаці стаў фармавацца новы сацыяльны слой — баярства. Баяры — васалы князя, якія атрымалі зямлю ў вотчыннае ўладанне і былі абавязаныя яму за гэта ваеннай службай. Са свайго боку, манарх трапляў у залежнасць ад буйных баяраў, што мелі вялікія зямельныя ўладанні і сваё войска.

Калі князі і баяры складалі верхнюю страту грамадства, то на процілеглым полюсе яго сацыяльнай структуры знаходзіліся сяляне.

Абсалютная большасць насельніцтва жыла ў вёсцы і займалася сельскай гаспадаркай, якая складала аснову эканомікі. Апрача земляробства, у якім ужо выкарыстоўваўся двух- і трохпольны севазварот, сельскі люд займаўся жывёлагадоўляй і промысламі. Асноўнай вытворчай адзінкай лічылася гаспадарка адной сялянскай сям'і — дым, ці рала. Сельскае насельніцтва было арганізавана ў абшчыны («міры», «верві») — тэрытарыяльныя аб'яднанні сялянскіх сямей. Яно складалася з свабодных і залежных ад землеўладальніка людзей. Вольныя жыхары сёл зваліся смердамі, катэгорыю ж нявольных (або чэлядзі) складалі халопы (рабы, якімі станавіліся палонныя) і закупы (сяляне, якія трапілі ў залежнасць праз даўгі). Пачыналася феадалізацыя грамадства, паглыблялася маёмаснае расслаенне, і ўсё больш свабодных абшчыннікаў пераходзіла ў стан залежных. У XII ст. з'явіліся вотчыны і памесныя землеўладанні, але яны былі яшчэ рэдкімі выспамі ў моры свабоднага сялянскага землекарыстання.

Станаўленне дзяржаўнасці на Русі было цесна звязана з горадам — апорай новай сацыяльнай арганізацыі. Гарады як пасяленні новага тыпу пачалі ўзнікаць на Русі яшчэ ў IX—X ст. Адной з прадпасылак іх з'яўлення лічыцца паспяховае развіццё земляробства, што дазволіла частцы людзей пакінуць сельскую гаспадарку і займацца толькі рамяством ды гандлем. Археолагамі заўважана, што большасць гарадоў на тэрыторыі Беларусі ўтварыліся ў выніку славянскай каланізацыі. Яны паўставалі на новых месцах, незалежна ад старых племянных цэнтраў. Аднак шляхі іх узнікнення маглі быць розныя. Калі Полацк ды Тураў утварыліся на месцы старажытных племянных цэнтраў, то такія гарады, як Менск, Заслаўе, Наваградак, Горадня, Браслаў і інш. з'явіліся ў якасці памежных крэпасцяў і фарпостаў каланізацыі, некаторыя ж паўставалі як княскія рэзідэнцыі і адміністрацыйныя цэнтры.

Першым горадам Беларусі летапісы пад 862 г. называюць Полацк. У паведамленнях за X ст. упершыню згадваецца Тураў (980 г.), Ізяслаўль і Віцебск, а летапісныя звесткі за XI ст. дадаюць да іх 12 новых назваў. На XII ст. крыніцы называюць яшчэ 18 гарадоў. Усяго да сярэдзіны XIII ст. на тэрыторыі Беларусі летапісы згадваюць 35 гарадоў. Праўда, не ўсе яны з'яўляліся гарадамі ў навуковым сэнсе, частка з іх, відаць, была проста абгароджанымі пасяленнямі (сам тэрмін «горад» ад слова «гарадзіць», «абгароджваць»). І далёка не кожны з летапісных гарадоў ператварыўся ў асяродак рамяства і

гандлю. Невыпадкова некаторыя з іх дасюль не лакалізаваны археолагамі.

На раннім этапе горад уяўляў сабой закрытае ўмацаванне, у якім жылі князь (ці яго васал) з дружынай ды рамеснікі і гандляры. Потым, па меры развіцця, за сценамі горада вырастала новае, неўмацаванае пасяленне, званае пасадам (цэнтральная ўмацаваная частка называлася дзядзінцам). Пасады, на якіх жыў вольны рамесны люд, з'яўляліся ў асноўным у XII ст., калі сталі бурна развівацца рамёствы.

Найбольшым горадам у межах Беларусі быў Полацк, колькасць жыхароў якога ў XII ст. магла сягаць 10 тыс. (для параўнання: у Кіеве — 50 тыс., у Ноўгарадзе — ад 20 да 30 тыс.). Насельніцтва іншых налічвала па некалькі тысяч. У скандынаўскіх сагах і саксонскіх легендах Полацк фігураваў побач з Кіевам і Ноўгарадам як трэці цэнтр Русі. Злучаны наўпростымі і непасрэднымі сувязямі з Візантыйскай імперыяй, краінамі лацінскай Еўропы і мусульманскага Ўсходу, Полацк стаў сапраўды найбуйнейшым рамесна–гандлёвым і культурным цэнтрам. Сярод найбольшых гарадоў тагачаснай Беларусі былі таксама Тураў і Віцебск, потым Пінск, Берасце, Слуцк, Наваградак. Апошні, размешчаны ўбаку ад магістральных шляхоў, на балта–славянскім памежжы, літаральна здзівіў археолагаў багаццем знаходак. Раскопкі паказалі, што ў XII—XIII ст. ён быў адным з найбагацейшых гарадоў рэгіёна, з цэлым кварталам ювеліраў і залатароў, аб'яднаных у прафесійную арганізацыю — «братчыну», што ён актыўна гандляваў з замежнымі краінамі. Дарэчы, даследчыкі Наваградка прыкмецілі цікавую асаблівасць: забудова ў ім блізкая да планіроўкі заходнееўрапейскіх гарадоў.

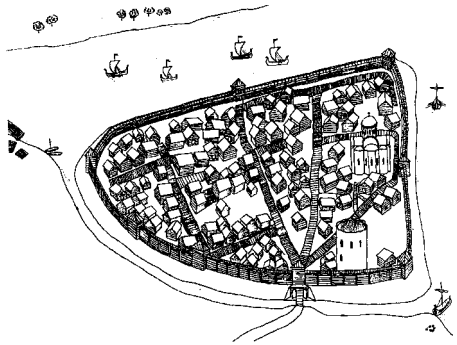

Старажытнае Берасце. Рэканструкцыя П. Лысенкі.

Разгалінаваная сістэма рэк спрыяла развіццю гандлёвых зносін не толькі паміж гарадамі і акругамі краю. Як высветлілі

археолагі, купцы прыязджалі сюды з таварамі з самых далёкіх земляў. У прыватнасці, з Кіева прывозіліся прадметы хрысціянскага культу, шкляныя бранзалеты, з Валыні — шыферныя праслачкі, з Візантыі — амфары, з Каўказа — самшыт, з мусульманскага Ўсходу — фаянсавы посуд, а з краінаў лацінскага Захаду — найперш вырабы з каляровых металаў. Сярод рэчаў, знойдзеных у Беларусі — бронзавы кубак з Самбіі, саксонскі бронзавы рукамыйнік, залаты пярсцёнак з лацінамоўным надпісам, скандынаўская зброя і інш. З Беларусі ж вывозіліся каштоўныя футры (собаль, куніца, вавёрка), мёд, воск, смала, лён ды іншая сыравіна.

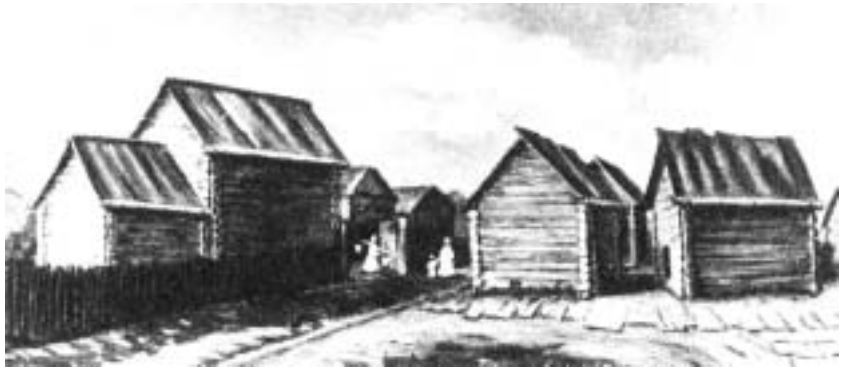

Жылая забудова на Менскім замку XIII ст.
Рэканструкцыя П. Русава.

Сістэма кіраваня ў гарадах Беларусі была падобная да візантыйскага ўзору. Цэнтральную ўладу ў іх увасаблялі княскія намеснікі, званыя пасаднікамі. Князь жа прызначаў цівуноў, якія судзілі, ключнікаў, мытнікаў. Аднак апрача манаршай у горадзе існавала іншая галіна ўлады — веча як сход усяго вольнага насельніцтва. Калі князь абапіраўся на дружыну, то за вечам стаяла ваенная арганізацыя горада — «воі». Паміж імі складвалася пэўная раўнавага сілаў. Князь залежаў ад веча праўна і фінансава, кантраляваўся ім, а веча само было маладзеяздольным без князя.

Найбольш звестак захавалася пра дзейнасць вечавога сходу ў Полацку, дзе вечавыя традыцыі былі такія ж даўнія, як і ў Ноўгарадзе. Як заўважана ў Лаўрэнцеўскім летапісе пад 1176 г., «Новгородци бо изначала и Смолняне, и Кыяне, и Полочане, и вся

власти якож на думу на веча сходятся». Пра полацкае веча ёсць згадкі і ў адной з ісландскіх сагаў.

Яшчэ на пачатку XI ст. полацкі князь Брачыслаў мусіў раіцца з «мужамі» — сваёй баярскай думай, каб вырашыць пытанне аб найме варагаў. З часам жа актыўным фактарам палітычнага жыцця сталі «людзі» — гараджане, іх веча. Пра гэта сведчыць шмат летапісных запісаў. Так, у 1132 г. палачане прагналі пастаўленага Кіевам князя Святаполка. У 1151 г. жыхары Полацка здалі свайго князя Рагвалода ў Менск яго суперніку Расціславу Глебавічу, а апошняга запрасілі да сябе на княжанне. Праз сем гадоў жыхары Друцка выгналі свайго князя Глеба Расціславіча, а з Полацка разгневаныя гараджане, сабраўшы веча, прымусілі ўцячы князя Расціслава Глебавіча. Абапіраючыся на свае ўзброеныя сілы, веча кантралявала дзейнасць князёў. Невыпадкова, калі ў 1161 г. войска полацкага князя Рагвалода аказалася разбітым, то ён, баючыся адказнасці перад вечам, не адважыўся вяртацца ў Полацк. У крытычныя дні 1186 г., калі ў Полацкую зямлю ўварвалася войска суседніх княстваў, полацкае веча ўзяло адказнасць на сябе і вырашыла праблему шляхам перамоваў.

Падзеі XII ст., калі абшчыны гарадоў Полаччыны па сваім рашэнні шматразова мянялі князёў, паказваюць сапраўды важную ролю веча ў іх жыцці. Пры гэтым рашэннямі, прынятымі полацкім вечам, кіраваліся ўсе гарады зямлі. «Што старэйшыя пастановяць, на тым і прыгарады іх стануць», — зазначана летапісцам. Падобна, што ў тыя гады ў Полацку баланс дзвюх асноўных уладаў зрушыўся на карысць веча, і сходу гараджан належала больш улады, чым князю.

Да вечавых традыцый, спасылаючыся на прыклады Полацка, апелявалі летапісцы і праз некалькі стагоддзяў. У прыватнасці, аўтары Хронікі Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага, а таксама Летапісу Рачынскага зазначылі, што «мужы Палачане... вечам справавалі, як Вялікі Ноўгарад і Пскоў». А невядомы аўтар беларуска–літоўскага летапісу XVI ст. у апісанне падзей другой паловы XIII ст. унёс устаўку «О Полацкой Венеции, або свободности», у якой сцвярджае, што «держали на тот час землю русскую сами мещане полоцкие», без князёў «волно пановали собе и жадной зверхности над собою не имели». З–за недахопу звестак немагчыма вызначыць, наколькі працяглым быў перыяд самакіравання Полацка без князя. Выглядае, аднак, што ў XIII ст. Полацкае княства

эвалюцыянавала ад раннесярэднявечнай манархіі да арыстакратычнай рэспублікі. Такім чынам, яшчэ ў дамагдэбургскія часы самакіраванне мела ў беларускім горадзе сваю традыцыю.

II.5. Хрысціянізацыя і развіццё культуры

З усталяваннем раннесярэднявечных дзяржаў ва Ўсходняй Еўропе было звязана ўвядзенне монатэістычнай рэлігіі. Хрысціянства дазваляла манархам абвясціць сваю ўладу свяшчэннай і аб'яднаць падданых агульным веравызнаннем. На момант першай летапіснай згадкі Полацка большая частка Еўропы была ўжо хрысціянскай. Славянскія народы цягам X ст. адзін за адным прымалі хрысціянства як дзяржаўную рэлігію. Яшчэ каля 800 г. былі ахрышчаны маравы, у 964 новая рэлігія ўведзена ў Балгарыі, у 966 г. — у Польшчы, у 973 г. — у Чэхіі. Па–за межамі хрысціянскага свету заставаліся толькі Скандынавія, Ісландыя, Фінляндыя, Прусія, Літва і Русь.

Першапачаткова пазнаць вучэнне Хрыста ўсходнія славяне маглі вельмі рана. Пэўна, яны сутыкнуліся з ім яшчэ ў VII ст., пад час паходаў у землі Візантыйскай імперыі. Некаторыя гісторыкі лічаць, што ўжо кіеўскія конунгі Аскольд і Дзір былі хрысціянамі. У IX ст. хрысціянства павольна распаўсюджвалася ў асяроддзі варажскіх і славянскіх дружыннікаў, якія мелі непасрэдны кантакт з хрысціянскім светам. Дакументальна засведчана, што яшчэ ў 867 г. русіны прынялі з Візантыі епіскапа, а потым і архіепіскапа, аднак першая царкоўная арганізацыя загінула пад хвалямі паганства. Дагавор, заключаны ў 944 г. князем Ігарам з Візантыяй, быў падпісаны як воінамі–язычнікамі, так і хрысціянамі, а княгіня Вольга сама ахрысцілася ў візантыйскай сталіцы і, згодна з некаторымі сведчаннямі, вяла перамовы аб прыняцці хрысціянства як з Рымам, так і з Канстанцінопалем. Перыяд яе княжання быў часам мірнага суіснавання паганства з новай рэлігіяй, пашыранай у прыдворна–дружынным асяроддзі. Можна меркаваць, што хрысціянская супольнасць існавала ў Кіеве задоўга да Ўладзіміра. Абапіраючыся на паведамленні ісландскай «Сагі пра хрышчэнне», некаторыя гісторыкі лічаць, што і ў Полацку ў канцы X ст. хрысціянскае вучэнне мог прапагандаваць скандынаўскі місіянер Торвальд. Ранняе знаёмства з хрысціянскай верай стала важнай прадпасылкай для ўвядзення яе ў якасці дзяржаўнай рэлігіі.

Афіцыйнай датай прыняцця «грэцкай веры» лічыцца 988 ці 989 г., калі Ўладзімір Святаславіч, пасля спробы ўмацаваць асноўныя паганскія культы, расчараваўся ў іх і прыняў рашэнне аб увядзенні монатэізму. Летапісец вобразна апісаў, як валадар русаў выбіраў паміж ісламам, іудаізмам, лацінскім і грэцкім хрысціянствам і ўрэшце аддаў перавагу атракцыйнай рэлігіі Канстанцінопаля. Такі выбар не ў апошнюю чаргу быў абумоўлены палітычнымі матывамі: толькі хрысціянства давала Русі магчымасці ўвайсці ў сістэму еўрапейскіх дзяржаў, атрымаць іх прызнанне і давер.

Пячатка полацкага епіскапа Міны (1105—1116).

Першымі былі ахрышчаныя княскі двор і дружына, а таксама жыхары Кіева. «Сабралася народу вялікае мноства, увайшлі ў ваду і стаялі там, пакуль святары чыталі малітвы», — занатавана ў крыніцы пра хрышчэнне кіяўлян. Пэўна, гэтаксама хрысцілі людзей і ў іншых землях. Для хрысціянізацыі ўсёй Русі князь Уладзімір паслаў сваіх сыноў з адпаведнымі місіямі ў галоўныя гарады — Ноўгарад, Полацк, Тураў, Чарнігаў, Белгарад, Уладзімір–Валынскі і Растоў. У некаторых землях не абыходзілася без канфліктаў. Паводле зніклага летапісу, выкарыстанага ў свой час Васілём Тацішчавым, у Ноўгарадзе ў 991 г. жыхары ўзбунтаваліся супраць прысланага епіскапа і іх утаймаваннем займалася ваенная экспедыцыя на чале з Дабрынем. Да падобных сутыкненняў дайшло і ў Растоўскай зямлі. Наконт такіх здарэнняў на тэрыторыі Беларусі крыніцы нічога не паведамляюць. Толькі ў Тураве паданні згадваюць прапаведніка Дыянісія, забітага мясцовымі прыхільнікамі паганскіх культаў, аднак яны малавартыя для гісторыка.

Цэнтрамі распаўсюджвання новай веры рабіліся заснаваныя епархіі, храмы і манастыры. Прынята лічыць, што першая ў Беларусі епархія была ўтворана ў Полацку праўдападобна ў 992 г., пры князі Ізяславе, хоць першым дакладна вядомым з летапісаў полацкім уладыкам стаў епіскап Міна, прызначаны на кафедру ў 1105 г.

Другой на тэрыторыі Беларусі была Тураўская епархія, заснаваная ў 1005 г. Яе першым уладыкам крыніцы называюць епіскапа Фаму.

Межы епархіяў тады супадалі з межамі княстваў. Полацкая ахоплівала землі ў басейне Дзвіны і Бярэзіны, да Тураўскай у пачатку XII ст. належалі Пінск, Берасце, Здзітаў, Нобель, Сцяпань, Дубровіца, Слуцк, Копысь, Гарадок, Смедынь, а таксама панямонскія гарады Наваградак, Ваўкавыск і Горадня. Усходняя частка Палесся ўваходзіла ў Кіеўскую, землі па левы бераг ракі Сож — у Чарнігаўскую, а Верхняе Падняпроўе — у Смаленскую епархіі.

Увядзенне хрысціянства было не кароткачасовым эфектным актам, а стала працяглым і складаным працэсам, расцянутым на стагоддзі, таму дата 988 г. мае толькі сімвалічнае значэнне. У Сярэднявеччы новую веру параўнальна хутка прымалі толькі вышэйшыя слаі грамадства, галоўным чынам княскія дружыннікі і гараджане, тады як вясковы люд яшчэ стагоддзямі маліўся паганскім святыням. І пазней сярод гараджан яшчэ доўга звычайнай з'явай было двухвер'е, пра што сведчаць пахаванні ў курганах, гарадзішчы–свяцілішчы, культавыя валуны, амулеты, упрыгожванні з паганскай сімволікай і інш.

На тэрыторыі Беларусі хрысціянізацыя спачатку ахапіла толькі гарады і адміністрацыйныя цэнтры, але ўжо ў першыя дзесяцігоддзі пасля афіцыйнага прыняцця новай веры яна дасягнула значных поспехаў. У Полацку ў 990-х г. княжыў першы ў беларускай гісторыі князь–хрысціянін Ізяслаў (памёр у 1001 г.) — сын Уладзіміра і Рагнеды, ахарактарызаваны летапісцамі як вельмі набожны, князь–кніжнік. Паданні сцвярджаюць, што на паўднёвых межах Полаччыны, у гарадку Ізяслаўль (цяперашняе Заслаўе) тысячу гадоў назад быў заснаваны жаночы манастыр для Рагнеды, якая прыняла імя Анастасіі. Гэта, аднак, не пацвярджаецца археалагічна, затое матэрыялы раскопак, праведзеных беларускімі археолагамі, сведчаць, што ў сярэдзіне XI

Барысаў камень XII ст. у Дзвіне. Гравюра XIX ст.

ст. бадай усе жыхары гэтага горада ўжо вызнавалі хрысціянства. Вясковае ж насельніцтва ў асноўным заставалася пры паганскіх вераваннях. Відаць, доўгі час паганскія звычаі былі жывучымі і ў асяроддзі арыстакратыі. Нездарма полацкага князя Ўсяслава Брачыславіча летапісцы і аўтар «Слова пра паход Ігараў» лічылі народжаным ад «валхвавання», прыпісваючы яму здольнасць ператварацца ў ваўка і пераганяць паганскага бога Хоса (за гэта Ўсяслаў і быў празваны Чарадзеем). Магчыма, цесныя сувязі Полацка з суседнімі балтамі спрыялі як большай цярпімасці палачан да паганства, так і асаблівай укаранеласці яго пражыткаў на гэтай зямлі. Можна меркаваць, што са сцвярджэннем новай веры звязана з'яўленне ў XII ст. на Полаччыне так званых «Барысавых камянёў» — вялікіх валуноў з выбітымі на іх крыжам, кароткім надпісам ды імем полацкага князя Барыса.

Даўжэй за іншыя вобласці цягнулася хрысціянізацыя Беларускага Панямоння. Тут нават насельніцтва гарадоў, вельмі рознае паводле этнічнага складу, у XI ст. яшчэ заставалася пераважна паганскім, бо толькі другой паловай гэтага стагоддзя археолагі датуюць першыя рэчы хрысціянскага культу (нацельныя крыжыкі) і прылады для пісання. Але ў XII ст. хрысціянізацыя Панямонскага краю паскорылася, пра што сведчыць пашырэнне хрысціянскага абраду пахавання нябожчыкаў у грунтавых магілах, узвядзенне храмаў у гарадах.

Працэс тэрытарыяльнай экспансіі хрысціянства на землях усходніх славян цягнуўся да канца XII ст. На канец першай трэці XIII ст. на ўсёй Русі існавала адна мітраполія, 16 —17 епіскапій, 70 манастыроў і прыкладна 6 тысяч парафіяў. Для такіх вялікіх абшараў гэтага было замала. У параўнанні з еўрапейскімі краінамі парафіяльная сетка тут заставалася рэдкай, асабліва на вёсцы. Яе гушчыня залежала ад рэгіёна: калі землі сучаснай Беларусі ахопліваліся ў асноўным трыма епархіямі (Полацкай, Тураўскай і Смаленскай), дык на вялізных абшарах Паўночна–Ўсходняй Русі існавала толькі адна Растоўская епархія.

Хрысціянства, уведзенае ў якасці дзяржаўнай рэлігіі, узняло Русь на больш высокі ўзровень узаемаадносін з еўрапейскімі краінамі і народамі. Аднак прыняцце яго ўсходняй формы ад Канстанцінопаля азначала прызнанне сюзерэнітэту візантыйскага імператара. У палітычным мысленні Візантыі імператар быў «касмакратам», чыя

ўлада пашыраецца на ўвесь цывілізаваны свет — тыя землі Ўсходняй Еўропы, якія ў рэлігійна–культурным плане трапілі ў арбіту імперыі. Вядомы візантолаг Дзмітры Абаленскі адзначыў, што з прыняццем усходняга хрысціянства Русь увайшла ў «візантыйскую супольнасць народаў». Рэальна да палітычнага падпарадкавання Русі Канстанцінопалю ніколі не даходзіла, аднак ідэалагічна яно прадугледжвалася.

Прыняцце «грэцкай веры» ўключыла ўсходнеславянскія землі ў хрысціянскі свет, далучыўшы іх да тысячагадовай культурнай традыцыі грэка–рымскай цывілізацыі, што мела асабліва важнае значэнне для культурнага развіцця нашых далёкіх продкаў. Візантыйская хрысціянская культура перыяду росквіту імперыі, які працягваўся з IX да канца XI ст., валодала вялікай прывабнай сілай, а яе трансмісіі на Русь спрыяла сама сітуацыя.

Пасля фармальнага хрышчэння паўстала вострая неабходнасць у пашырэнні хрысціянскай асветы, у літургічных тэкстах, у навучанні царкоўных служак, узвядзенні храмаў і г.д. У забеспячэнні гэтых патрэб важную ролю выконвала Балгарыя, якая прыняла хрысціянства на чвэрць стагоддзя раней. Канстанцінопальскі патрыярхат пагадзіўся, каб на Русі, як і ў Балгарыі, у царкве выкарыстоўвалася не грэцкая, а славянская мова. Так для рэлігійных патрэб у землях старажытнай Русі стала ўводзіцца славянская азбука, распрацаваная ў 863 г. на аснове грэцкага пісьма балгарскімі асветнікамі Кірылам і Мяфодзіем для мараўскай місіі і названая пазней «кірыліцай». Царкоўнаславянская мова ў яе балгарскай версіі прыйшла на землі Русі–Беларусі ў перакладных кнігах Святога Пісання і ў літургіі. Яна стала не толькі формай рэлігійнага самавыяўлення, але і асновай сярэднявечнай літаратуры. Для праваслаўна–славянскага рэгіёна яе функцыя была міжнароднай, яе разумелі ўсе (у адрозненне ад лаціны як літургічнай мовы ў заходнім хрысціянстве). Аднак гэта мела і адмоўныя наступствы: адсутнасць патрэбы ў грэцкай мове і лаціне вяла да самаізаляцыі, да незапатрабаванасці рымскай і візантыйскай спадчыны.

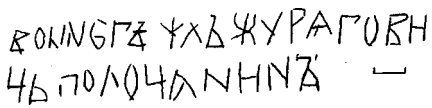

Надпіс палачаніна на сцяне Сафійскага сабора ў Кіеве.

З хрысціянскай асветай цесна звязана развіццё пісьменнасці. Адносна часу з'яўлення пісьма ў нашых землях выказаны розныя думкі. Усходнія славяне задоўга да хрышчэння ведалі і пісьмёны Хазарскага каганату, і скандынаўскія руны. Некаторыя даследчыкі лічаць, што тут існавала свая сістэма рунічнага пісьма. Прынамсі, на плінфе Каложскага храма заўважаны знакі, падобныя на руны. Аднак рэгулярнага выкарыстання якога–небудзь алфавіту не было. Да IX ст. усходнія славяне яшчэ не дасягнулі такога ўзроўню сацыяльнай арганізацыі, на якім становіцца важнай пісьмовая мова. Ужо на пачатку X ст. для русінаў было даступнае кірылічнае пісьмо, распрацаванае балгарскімі асветнікамі, а з моманту хрысціянізацыі пачалося яго пастаяннае выкарыстанне.

Адным з самых старажытных сведчанняў засваення кірылічнага пісьма крывічамі лічыцца надпіс «ГОРОУХША» на керамічным посудзе першай паловы X ст., знойдзеным у кургане каля Смаленска. А на віслай пячатцы полацкага князя Ізяслава з канца X ст. даследчыкі прачыталі надпіс «ИЗЯС(ЛАВ)ОС». Да самых ранніх помнікаў мясцовага пісьменства можна аднесці таксама кірылічны тэкст на камені сярэдзіны XI ст., выяўленым у падмурку полацкага Сафійскага сабора. Спецыялісты расчыталі на ім словы «Давыдь. Тоума. Микоула. Къпьсь. Тоума». Лічыцца, што гэта імёны майстроў будаўнічай арцелі, якая ўзводзіла храм. На сцяне ж Кіеўскай Сафіі жыхар Полацка пакінуў надпіс: «Воинегъ писалъ Журяговицъ полоцянинъ».

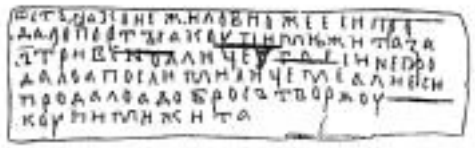

Берасцяная грамата з Віцебска. XIII ст.

З XI ст. пісьмом авалодвалі не толькі прадстаўнікі эліты, але і сярэднія слаі грамадства. Яго ведалі як гараджане, так і жыхары аддаленых пасяленняў. Пра гэта сведчаць бронзавыя зашчапкі ад рукапісных кніг другой паловы XI—XII ст. і металічныя пісалы для пісання па навошчаных дошчачках, знойдзеныя археолагамі ў вялікай колькасці ў Менску, Друцку, Наваградку, Ваўкавыску, Браславе ды іншых беларускіх гарадах. Цікава, што прапорцыі пісалаў, выяўленых на пэўнай плошчы, у Наваградку і ў Ноўгарадзе прыкладна роўныя, значыць, пісьмо на дошчачках было пашырана ў іх

прыкладна аднолькава. У Віцебску і Мсціславе выяўлены напісаныя гараджанамі лісты на бярозавай кары — берасцяныя граматы XIII ст. Надпісы, зробленыя кірыліцай, сустракаюцца на шматлікіх побытавых рэчах таго часу — праслачках, грэбенях, амфарах і г.д. Прыкладам, на шыферным праслачку з Горадні невядомая жанчына пакінула надпіс «Г(осподи) помози рабе своей не...», а на самшытавым грэбені з Берасця выпісаны літары паловы славянскага алфавіту.

Аўтары спецыяльных даследаванняў сцвярджаюць, што на Русі XII — першай паловы XIII ст. чытаць і пісаць умела сама меней 10 % насельніцтва горада. Невыпадкова прадметам гандлю і каштоўнай ваеннай здабычай стала кніга. У гарадах, пры манастырах і саборах ствараліся школы і бібліятэкі, перакладаліся і перапісваліся кнігі, вяліся летапісы. Асабліва багатая бібліятэка існавала з XI да другой паловы XVI ст. пры Сафійскім саборы ў Полацку. Кнігі тады пісалі на пергаміне ўставам, тэкст аздабляўся каляровымі мініяцюрамі, застаўкамі, загалоўкамі і канцоўкамі, а пераплёты звычайна ўпрыгожваліся абкладамі і аздобамі з каляровых металаў. На землях Беларусі шырокай папулярнасцю карысталіся перакладзеныя з грэцкай на царкоўнаславянскую «Гісторыя іудзейскай вайны» Іосіфа Флавія, гістарычныя аповесці «Александрыя», «Троя» і інш. З гэтых кніг пісьменны жыхар тагачаснай Беларусі мог атрымаць звесткі пра мінулае еўрапейскіх народаў. Арыгінальную літаратуру прадстаўлялі галоўным чынам жыціі і летапісы. Спецыялісты лічаць, што ўласныя летапісы складаліся ў Полацку, Тураве і Наваградку. На жаль, яны не захаваліся, але фрагменты гэтых летапісаў былі ўключаны перапішчыкамі ў іншыя летапісныя зводы. Часткі полацкага летапісу можна выявіць у кіеўскім зводзе. Полацкім летапісам карыстаўся і Васіль Тацішчаў, калі працаваў над «Гісторыяй Расійскай». Ад наваградскага летапісу яшчэ менш

Старонка Тураўскага евангелля XI ст.

слядоў. Хоць, на думку Ўладзіміра Пашуты, менавіта ён стаў асновай сюжэта пра Міндоўга ў Іпацеўскім зводзе.

З царкоўных кніг да нас дайшлі таксама толькі паасобныя творы. Самы ранні сярод іх — Тураўскае евангелле, напісанае на беларускіх землях у XI ст. на царкоўнаславянскай мове. Сярод кніг Святога Пісання далітоўскай эпохі вядомы яшчэ Аршанскае, Полацкае і Дабрылава Евангеллі, а таксама Супрасльскі рукапіс XI ст. Шырокай папулярнасцю карысталіся «Сказанне пра Барыса і Глеба», створанае ў Кіеве, а таксама мясцовыя агіяграфічныя творы XII ст. — «Жыціі» першай на Русі жанчыны–пісьменніцы Ефрасінні Полацкай (1101—1167), якая даводзілася ўнучкай князю Ўсяславу Чарадзею, тураўскага епіскапа Кірылы (1113 — пасля 1190), а таксама «Жыціе Аўрамія Смаленскага», напісанае ў 1240 г.

Полацкая князёўна Ефрасіння (свецкае імя Прадслава) у дзявочыя гады пастрыглася ў манашкі і пасялілася ў келлі Сафійскага сабора. Карыстаючыся бібліятэкай храма, славутая манахіня–асветніца перапісвала і, магчыма, перакладала кнігі, складала малітвы і дыдактычныя пропаведзі. Ефрасіння заснавала жаночы і мужчынскі манастыры, якія сталі асяродкамі асветы ў Полацкай зямлі, па яе замове ў Полацку збудавалі дзве царквы. Сярод суайчыннікаў яна была вядомая як добры дарадчык, справядлівы суддзя і міратворца. У пажылым узросце Ефрасіння выправілася ў паломніцтва ў Ерусалім і там, знясіленая падарожжам, захварэла і памерла. Славутая палачанка была першай жанчынай на Русі, кананізаванай царквой, і стала нябеснай заступніцай Беларусі.

Епіскап Кірыла Тураўскі лічыўся адным з самых адукаваных людзей свайго часу. Знаўца візантыйскага пісьменства і грэцкай мовы, ён быў адораны немалым літаратурным талентам. Яго алегарычна–ўзнёслыя высокамастацкія «Словы», прытчы і малітвы–споведзі мелі папулярнасць на ўсіх землях Русі і нават за яе межамі, у прыватнасці, у XVI ст. на Балканах. Сучаснікі называлі Кірылу Тураўскага «другім Златавустам, што больш за ўсіх заззяў на Русі», а «вучэннем сваім канцы рускія асвяціў».

Высокаадукаваны смаленскі манах–прапаведнік Аўрамій, як і Ефрасіння, займаўся перапіскай і распаўсюджваннем кніг. Мясцовае духавенства з зайздрасці абвінаваціла яго ў ерасі, з яго смяяліся гараджане, але хрысціянская вера дапамагла Аўрамію атрымаць маральную перамогу.

Вяршыняй свецкай арыгінальнай літаратуры той эпохі па праву лічыцца славутае «Слова пра паход Ігараў» — ананімны твор, напісаны ў 1185 —1187. Створана яно на тыповай для Кіеўскай Русі літаратурнай мове, у якой спалучаюцца як уплывы народных дыялектаў, так і запазычанні з чужых моваў. Твор багаты архаічнай усходнеславянскай сімволікай і нясе ў сабе выразны след старажытнага дружыннага эпасу, але ў той жа час ён з'яўляецца ўзорам хрысціянскай літаратуры. Тыпалагічна спецыялісты ставяць яго ў адзін шэраг з французскай «Песняй пра Раланда», нямецкай «Песняй пра нібелунгаў» і грузінскай песняй «Віцязь у тыгравай шкуры» Шаты Руставелі. У «Слове» асабліва выразны грамадзянскі пафас аўтара. Ён усхваляе доблесць князёў, асуджаючы іх самавольства, ідэалізуе герояў праз асвятленне іх годных учынкаў і ваенных подзвігаў. Аўтар многа гаворыць пра князёў полацкіх, асабліва пра Ўсяслава Брачыславіча. Ніводнаму князю Русі XI ст. не прысвечана ў гэтым творы столькі прыхільных слоў, як Усяславу Чарадзею. Унукаў жа яго аўтар папракае за тое, што яны страцілі «дзедаву славу».

З прыняццем хрысціянства, якое ад пачатку высока ставіла мастацкае слова і форму, звязаны сапраўдны пераварот у развіцці пластычнага мастацтва. На Русь, якая да X ст. наогул не ведала мураванага дойлідства, з Візантыі прыйшла традыцыя манументальнай архітэктуры з складаным тыпам крыжова–купальнага храма, дасканалай сістэмай перакрыццяў і высокай будаўнічай тэхнікай. Хрысціянства прынесла на нашыя землі таксама першыя ўзоры іканапісу і фрэскавы жывапіс.

Самым першым хрысціянскім храмам на Русі стала Дзесяцінная царква ў Кіеве (на яе ўтрыманне князь Уладзімір прызначыў дзесятую частку даходаў — «дзесяціну»). Пазней там паводле візантыйскіх узораў быў узведзены славуты сабор Святой Сафіі. На землях Беларусі першай царквой можна лічыць храм Багародзіцы, збудаваны ў Полацку недзе на мяжы X—XI ст. А ў сярэдзіне XI ст. (паводле археолага Леаніда Аляксеева — у 1062—66 г.) тут жа з'явіўся велічны мураваны храм — сабор Святой Сафіі, трэці сабор такога тыпу ў Усходняй Еўропе (пасля кіеўскага і ноўгарадскага) і першы помнік каменна–цаглянага дойлідства ў Беларусі. Яго будавала самастойная арцель візантыйскіх дойлідаў. Гэта быў вялікі прадаўгаваты ў плане пяцікупальны храм з вежай–званіцай. Выцягнутымі ўверх прапорцыямі, шэрагам адметных рысаў, характэрных больш

для заходняга дойлідства, полацкая Сафія адрознівалася ад кіеўскай і ноўгарадскай. Яна быццам увасобіла тыя ідэі сепаратызму, якімі кіраваўся князь Усяслаў у сваёй палітыцы.

Пры сынах Усяслава Брачыславіча школа полацкай архітэктуры, якая творча перапрацоўвала візантыйскую спадчыну, дасягнула росквіту. Кожны з нашчадкаў славутага Чарадзея імкнуўся паставіць храм як у сваёй вотчыне, так і пры сваім двары ў Полацку. У XII ст. у Полацку было ўжо больш за дзесятак мураваных хрысціянскіх святыняў, у тым ліку славутая Спаская царква Ефрасіннеўскага манастыра, узведзеная полацкім дойлідам Іаанам па замове Ефрасінні Полацкай. З усіх помнікаў той эпохі яна адзіная цалкам збераглася да нашых дзён. Гэта самы ранні помнік, у якім праявіліся новыя формы, што з канца XII ст. пашыраліся па ўсёй Русі — выцягнутасць уверх, вертыкальнасць кампазіцыі. З'яўленню такіх асаблівасцяў полацкага дойлідства, пэўна, спрыялі сувязі з нямецкай калоніяй у нізоўях Дзвіны. Заходні ўплыў можна заўважыць не толькі ў формах мясцовай архітэктуры, але і ў раманскіх рысах твораў дробнай пластыкі. Магчыма, сваю ролю тут выканала асаблівае геаграфічнае становішча Полацка, які ў XII ст. ужо гандляваў з немцамі і скандынавамі, а ў XIII ст. стаў галоўным партнёрам усёй Ганзы на Дзвіне.

Па ўзоры полацкіх храмаў будаваліся цэрквы і ў іншых беларускіх землях, на Панямонні і ў Смаленшчыне. Так, смаленскі князь Давыд Расціславіч запрасіў да сябе полацкіх дойлідаў, якія ўзвялі яму высотны храм Архангела Міхаіла. Традыцыі полацкага фрэскавага жывапісу дабратворна ўплывалі на развіццё манументальнага мастацтва Смаленска.

Апрача Полацка ў XII ст. мураваныя цэрквы з'явіліся ў Віцебску, дзе майстры невядомай арцелі, выкарыстаўшы арыгінальную тэхніку кладкі, узвялі прыгожую Дабравешчанскую царкву, а таксама ў Ваўкавыску, Наваградку, Тураве і ў Горадні, у якой самабытную мясцовую архітэктуру прадстаўлялі тры царквы XII ст. — Ніжняя, Каложская і Прачысценская. Падмуркі каменнай царквы унікальнай канструкцыі выяўлены археолагамі на дзядзінцы ў Менску. Яе будавалі, найпраўдападобней, польскія майстры па замове князя Яраполка ці Глеба Менскага ў XI ст., але будаўніцтва чамусьці так і не было завершана. З'яўленне такой колькасці храмаў у пэўнай ступені адлюстравала поспехі распаўсюджвання новай веры.

Можна меркаваць, што ў XII — пачатку XIII ст. працэс хрысціянізацыі зямель Беларусі ў асноўным завяршыўся.

Акрамя цэркваў у беларускіх гарадах сталі ўзводзіцца і грамадзянскія каменныя пабудовы, церамы і вежы. Княскія харомы ў XII ст. былі збудаваны ў Горадні і Полацку. У Камянцы, што каля Берасця, пад канец XIII ст. паўстаў знакаміты «слуп» — абарончая вежа тыпу данжон, вядомая цяпер як Белая. Падобныя вежы меліся тады таксама ў Берасці, Горадні, Наваградку і Тураве.

Вяршыняй дэкаратыўна–прыкладнога мастацтва Беларусі таго часу можна лічыць шасціканцовы ўкладны крыж, створаны ў 1161 г. у Полацку майстрам Лазарам Богшам для Спаскай царквы па замове Ефрасінні Полацкай. У яго мастацкім аздабленні спалучаны элементы як візантыйскай, так і раманскай традыцыі, але пераважаюць простыя геаметрычныя матывы, што і адрознівае гэты помнік ад твораў прыкладнога мастацтва з Паўднёвай і Ўсходняй Русі. Мовазнаўцы адзначаюць, што надпіс на крыжы, у якім паведамлялася пра колькасць скарыстанага золата, срэбра і жамчуга, а таксама ўтрымлівалася грозная перасцярога на выпадак выкрадання рэліквіі, адлюстраваў некаторыя асаблівасці мясцовага полацкага дыялекту. На жаль, на пачатку другой сусветнай вайны гэтая нацыянальная рэліквія знікла і дасюль пра месца яе знаходжання нічога не вядома.

Такім чынам, дзякуючы прыняццю хрысціянства і пашырэнню пісьма, праз рэцэпцыю візантыйскіх узораў культуры і пэўныя ўплывы лацінскага Захаду, у XI — XII ст. землі сучаснай Беларусі выйшлі на сцэну еўрапейскай гісторыі. Невыпадкова на карце Абсторфера, створанай у XIII ст. — старэйшай геаграфічнай карце свету, апрача Кіева і Ноўгарада сярэднявечную Русь прадстаўлялі Полацк і Смаленск.

III. Утварэнне Вялікага Княства Літоўскага

III.1. Ад Міндоўга да Гедыміна

Па пісьмовых крыніцах Літва вядома з XI ст. Упершыню яна згадана пад 1009 г. у аналах нямецкага гарадка Кведлінбурга ў запісе пра місіянера Брунона (Brun von Querfurt), забітага на памежжы Літвы (Litua) і Русі. З 1040 г. пра Літву сталі паведамляць і ўсходнеславянскія летапісы. Этымалогія гэтай назвы дакладна не вызначана, аднак большасць літоўскіх гісторыкаў лічыць, што яна паходзіць ад невялікай рачулкі Летаўкі, што ўпадае ў Вяллю. Верагодна, спачатку Літвой называлася зямля — тэрыторыя племянной групоўкі ўсходніх балтаў, якая знаходзілася на паўднёвым усходзе сучаснай Рэспублікі Літва і ў прылеглых раёнах Беларусі, паміж рэкамі Нёманам і Вяллёй, а потым назва перайшла на народ.

Па ўзроўні сацыяльнага развіцця балты адставалі ад славян, не мелі ні дзяржаўнай арганізацыі, ні монатэістычнай рэлігіі. Разам з латгаламі, земгаламі, лівамі ды іншымі прыбалтыйскімі плямёнамі старажытная Літва плаціла даніну Русі і, праўдападобна, нейкі час была залежнай непасрэдна ад Полацка. У XII ст. полацкія, віцебскія ды менскія князі выкарыстоўвалі літоўскія дружыны ў ваенных паходах у сваіх інтарэсах, абапіраліся на іх у міжусобнай барацьбе. Аднак з раздрабленнем і аслабленнем княстваў Беларусі ініцыятыва ваенных акцый пераходзіла да самой Літвы. З летапісаў і

хронікі Генрыха Латыша відаць, што на пачатак XIII ст. яна стала магутнай ваеннай сілай. З 1201 да 1236 г. літоўскія дружыны зрабілі 22 паходы на ўладанні Нямецкага ордэна, 4 — на Польшчу і 14 разоў хадзілі па здабычу на ўсходнеславянскія землі, у тым ліку на Полаччыну і Смаленшчыну. У адносінах да Літвы і нямецкі Ордэн Братоў па мячы, што ўзяўся актыўна каланізаваць Прыбалтыйскія землі, доўгі час займаў толькі абарончыя пазіцыі.

Да сярэдзіны XIII ст. літоўскія плямёны яшчэ не мелі адной дзяржаўнай арганізацыі. Аднак пастаянныя паходы і войны спрыялі іх аб'яднанню ў саюз, вялі да палітычнай кансалідацыі. Калі ў 1219 г. з галіцкімі князямі Данілам і Васількам падпісвалі пагадненне Літва і Жамойць (якая пад гэтым годам упершыню згадана летапісцам), іх прадстаўнікамі былі больш за 20 балцкіх правадыроў (кунігасаў), у тым ліку 5 «старэйшых», сярод якіх і Міндоўг. Гэты саюз, ці канфедэрацыя з'яўлялася ўжо агульналітоўскай ваеннай арганізацыяй, кіраванай «старэйшымі» кунігасамі. Між тым становішчу, у якім знаходзіліся літоўскія плямёны ў другой трэці XIII ст., адпавядала больш цеснае аб'яднанне і цэнтралізацыя ўлады. Падпарадкаваўшы землі Латвіі ды Эстоніі, нямецкія рыцары звязвалі планы далейшай экспансіі з Літвой і Падзвіннем. У 1236 г. яны ажыццявілі свой першы значны паход у Жамойць, аднак былі разгромлены ў бітве пад Шаўлямі. Узрастала пагроза і з боку Прусіі, дзе знаходзіўся Тэўтонскі ордэн. Пасля аб'яднання тэўтонцаў з Інфлянцкім ордэнам у 1237 г. мэтай нямецкіх рыцараў стала падпарадкаванне Жамойці, якая на сушы раздзяляла тэрыторыі іх дзяржаў.

Вялікі князь Міндоўг (1230—1263).

З Іпацеўскага летапісу вядома, што прыкладна ў 1240-х г. Міндоўг парушыў ранейшы парадак кіравання літоўскімі землямі ды захапіў уладу ў свае рукі: «пачаў княжыці адзін ва ўсёй зямлі Літоўскай». Пры гэтым частка племянных правадыроў была, відаць, знішчаная, а іншыя

сталі яго васаламі. Крыху пазней улада Міндоўга распаўсюджваецца на сумежныя тэрыторыі Беларусі. Першай такой зямлёй стала Сярэдняе Панямонне — Чорная Русь з гарадамі Наваградак (у летапісах Ноўгародак), у якім Міндоўг укняжыўся, Ваўкавыск, Горадня, Здзітаў і Слонім. Летапісы не падаюць ніякіх сведчанняў гвалтоўнага падпарадкавання гэтай зямлі. Хутчэй за ўсё, Міндоўг тут быў абвешчаны князем са згоды мясцовага насельніцтва. У Наваградку нейкі час знаходзілася яго рэзідэнцыя. Позні Густынскі летапіс сцвярджае, што ў 1246 г. Міндоўг прыняў хрысціянства ўсходняга абраду, хоць, праўда, верагоднасць гэтага паведамлення мізэрная.

Прыкладна ў тыя ж гады ў Полацку, дзе абарвалася мясцовая дынастыя (апошні з вядомых полацкіх Рагвалодавічаў князь Брачыслаў згадваецца ў летапісах пад 1239 г.), быў пасаджаны на княжанне Міндоўгаў пляменнік Таўцівіл, які, калі верыць Мацею Стрыйкоўскаму, прыняў там праваслаўе. Няма ніводнага сведчання пра падпарадкаванне Полацка сілай, таму з улікам ролі полацкага веча можна меркаваць, што літоўскага князя хутчэй за ўсё запрасілі самі палачане. Падобны саюз адпавядаў іх інтарэсам.

Як ужо згадвалася, на ўсходзе і поўдні Русі раздробленыя княствы спустошыла мангола–татарская арда на чале з ханам Батыем. Хоць тэрыторыя сучаснай Беларусі, як і Літвы, не зведала татарскага нашэсця, рэальная пагроза іх нападу існавала. Землі Беларусі і раней былі слаба звязаныя з цэнтрам Русі, а пасля падпарадкавання Кіева татарскаму хану сувязі яшчэ больш аслаблі. З іншага боку, Полаччына мела даўні вопыт цеснага кантакту з балцкімі плямёнамі. Паміж усходнімі латгаламі, літоўцамі і славянамі ў басейне Дзвіны і Нёмана ніколі не было выразнай этнічнай мяжы. Усходнеславянскае насельніцтва тут нярэдка жыло ўперамешку з балцкім. У княскім асяроддзі практыкаваліся міжэтнічныя шлюбы (напрыклад, князь Усевалад з Герцыке ажаніўся з дачкой літоўскага кунігаса Даўгерда), князі–русіны маглі змяняцца літоўцамі. Таму аб'яднанне раздробленых, аслабленых зямель у адну дзяржаву, па–першае, было выгадна не толькі літоўскім князям, але і суседнім усходнеславянскім гарадам і землям, а па–другое, абапіралася на набыты вопыт суіснавання.

У 1248 ці ў 1249 г. дайшло да канфлікту Міндоўга з яго васаламі Таўцівілам, Ердзівілам і Вікінтам. Апошнія ўцяклі да князя

Данілы Галіцкага і атрымалі яго падтрымку, папрасіўшы таксама дапамогі ў яцвягаў і рыжскага арцыбіскупа. Для замацавання саюзу з немцамі полацкі князь Таўцівіл ахрысціўся ў Рызе па лацінскаму абраду. Але найбольш рэальна выгнанцам дапамагалі галіцка–валынскія дружыны, якія некалькі гадоў запар ваявалі гарады Беларускага Панямоння. Князь Міндоўг здолеў хутка раскалоць кааліцыю. Жамойць і яцвягі былі падкуплены «срэбрам многім», а Ордэну ён паабяцаў аддаць жамойцкія землі і прыняць лацінскую веру. У 1251 г. Міндоўг ахрысціўся ў заходнім абрадзе, атрымаўшы тытул пракладнага сына Рымскага касцёла і карону. «Крещение же его льстиво бысть», — зазначыў аўтар Іпацеўскага летапісу, падкрэсліўшы тактычныя інтарэсы князя. Тады ж было заснавана і літоўскае біскупства (diecesis Lethoviensis). Першы літоўскі біскуп быў высвечаны толькі праз два гады. Ім стаў дамініканін Віт, які, аднак, не прыехаў да сваёй дыяцэзіі. Яшчэ праз год інфлянцкі арцыбіскуп Альберт высвяціў для літоўскай дыяцэзіі новага біскупа Хрысціяна, але і той нядоўга прабыў у Літве. А ўлетку 1253 г. праўдападобна ў Наваградку адбылася ўрачыстая каранацыя Міндоўга. У вачах хрысціянскай Еўропы гэты акт адразу ўзносіў Літву ў ранг каралеўства, якім лічылася вялікая і незалежная дзяржава.

Вялікі князь Войшалк (1263—1267).

З апошнім ворагам — Галіцка–Валынскім княствам —Міндоўгу ўдалося замірыцца пасля таго, як ягоны сын Войшалк, што раней знаходзіўся ў Лаўрышаўскім манастыры, выступіў з выгаднымі для Рамана Данілавіча ўмовамі і ў 1254 г. аддаў яму гарады Наваградак, Слонім і Ваўкавыск. Раман пачаў княжыць у Наваградку як васал Міндоўга. Але ўжо ў канцы 1250-х г., пад час наезду хана Бурундая (з якім выступілі

і галіцка–валынскія князі), Войшалк разам з Таўцівілам вярнулі сабе Наваградак. Важна зазначыць, што ў гэтай вайне з Данілам Галіцкім жыхары гарадоў Чорнай Русі занялі бок Міндоўга, а гэта наўрад ці здарылася б пасля гвалтоўнага падпарадкавання Беларускага Панямоння літоўскім князем.

Хоць яшчэ ў 1260 г. Міндоўг падпісаў акт аб перадачы Літвы ў валоданне Ордэну ў выпадку сваёй беспатомнай смерці, ён неўзабаве пайшоў на разрыў з немцамі. Гэта адбылося пасля таго, як жамойты разам з латышамі і эстонцамі разграмілі прускіх і інфлянцкіх рыцараў каля возера Дурбе (1260). Здолеўшы аб'яднаць літоўскія землі і Беларускае Панямонне ды ўмацаваць свае пазіцыі, Міндоўг адрокся ад каталіцтва (біскуп Хрысціян быў прагнаны) і ўзняў на былых саюзнікаў зброю. Праз два гады супольна з сынамі ноўгарадскага князя Аляксандра Яраславіча ён ажыццявіў паход супраць немцаў. Разам з ноўгарадскім і цвярскім палкамі ва ўладанні Інфлянцкага ордэна выступілі аддзелы князёў Траняты (з Жамойці), Таўцівіла (з Полацка) і Аляксандра (з Віцебска). Аднак акцыя не дала значных вынікаў, бо дзеянні саюзнікаў былі нескаардынаваныя.

Панаванне Міндоўга стала першым этапам знішчэння племяннога ладу і стварэння новай структуры ўлады і ўласнасці ў Літве, а гэта не магло не выклікаць супраціву старой знаці. У 1263 г. у выніку змовы нальшчанскага князя Даўмонта, жамойцкага Траняты і полацкага князя Таўцівіла (некаторыя крыніцы называюць яшчэ Гердзеня) Міндоўг і два яго сыны былі забітыя (паводле Хронікі Літоўскай і Жамойцкай, Даўмонт адпомсціў Міндоўгу за тое, што той сілай забраў яго жонку). Абвясціўшы сябе ўладаром Літвы, Транята забіў і полацкага князя Таўцівіла, у якім бачыў канкурэнта, але неўзабаве сам загінуў ад Міндоўгавых конюхаў. Тады Міндоўгаў сын Войшалк, які хаваўся ў Пінску, прыйшоў з пінянамі ў Наваградак і абвясціў сябе яго князем. Пры дапамозе пінскіх і галіцка–валынскіх дружынаў ён у 1264 г. расправіўся з праціўнікамі ды сцвердзіў сваю ўладу і ў іншых бацькоўскіх уладаннях. Даўмонт мусіў уцякаць у Пскоў, дзе яго прынялі на княжанне.

Праваслаўны па веравызнанні князь Войшалк неўзабаве падпісаў цесны саюз з Галіцка–Валынскім княствам і стаў леннікам князя Васілька Данілавіча, а потым наогул перадаў свой пасад Шварну (Свараміру), які быў сынам галіцка–валынскага князя Данілы і зяцем Міндоўга, а сам вярнуўся ў манас-

тыр. Аднак у 1267 г. Войшалк быў забіты паводле загаду князя Льва Данілавіча. На ім род Міндоўга абарваўся.

У Полацку ў той час пасля князя Таўцівіла сядзеў Гердзень, які неўзабаве загінуў, абараняючы Полаччыну ад Даўмонта, а з 1265 г. летапісы згадваюць на полацкім стале Ізяслава. З'яўляючыся васаламі Войшалка, князі Гердзень ды Ізяслаў выступалі адначасова і ад Полацка, і ад Віцебска (у дамове Ізяслава з інфлянцкім магістрам і Рыгай 1265 г. гаворыцца: «Полацк і Віцебск адно ёсць»). Значыць, землі Беларускага Падзвіння былі ўжо пэўным чынам далучаныя да новай дзяржавы.

Унутранае жыццё ў княстве яшчэ доўга бударажылася барацьбой за трон. Пасля памерлага Шварна ўладаром стаў Трайдзень (1269—1282), потым панавалі Будзікід і Пукувер (1290—1294). Пры Трайдзені ў час войнаў гарады Чорнай Русі зноў маглі выбіраць паміж князем–паганцам і праваслаўнымі кня-

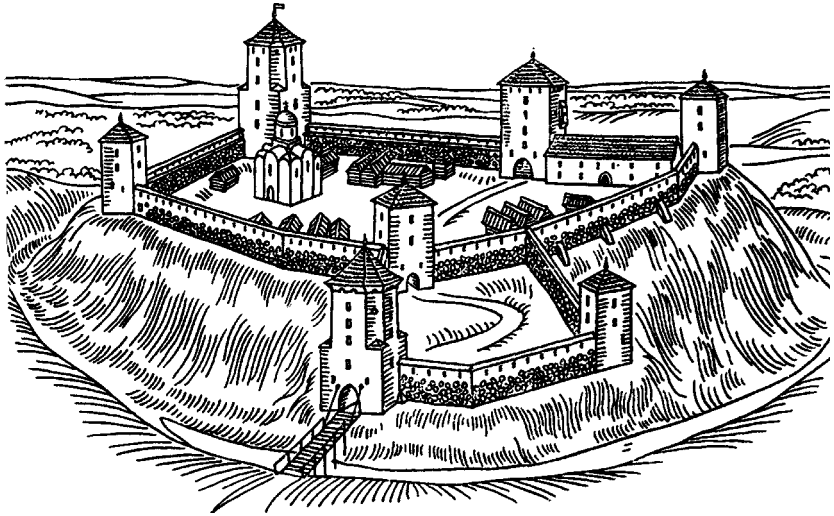

Наваградскі замак.
Рэканструкцыя Я. Куліка па даследаваннях М. Ткачова.

зямі галіцка–валынскімі. І зноў, як пры Міндоўгу, яны схіліліся на бок літоўскага князя. Уся Чорная Русь з гарадамі Наваградак, Горадня, Ваўкавыск, Слонім і Турыйск засталася ў складзе дзяржавы Трайдзеня. Яго ўладу прызнавалі ўжо і яцвягі. Прусаў, якія ўцякалі ад тэўтонскіх рыцараў, князь сяліў каля Горадні і Слоніма. Затое Полацк і Віцебск адышлі ад дзяржа-

вы Трайдзеня. Згодна з летапісамі, яны зноў мелі сваіх усходнеславянскіх князёў: у Полацку сядзеў Канстанцін Бязрукі, а ў Віцебску — спачатку намеснік смаленскага князя Фёдара Чорнага, а потым князь Міхаіл Канстанцінавіч з Рурыкавічаў.

З укняжаннем Трайдзеня абвастрыліся адносіны Літвы з галіцка–валынскімі князямі. Пасля яго нападу на Драгічын у 1274 г. Леў Данілавіч звярнуўся па дапамогу да хана Менгу–Цімура, які арганізаваў паход велізарнай кааліцыі на літоўскую дзяржаву. Разам з татарамі ды галіцка–валынскім войскам у паходзе мелі ўдзельнічаць князі турава–пінскія, бранскі і смаленскі. Аперацыя звялася да ўдару на Наваградак, але скончылася безвынікова. Паходы татарска–галіцкай кааліцыі на Беларускае Панямонне паўтараліся таксама ў 1276 і 1277 г.

Вялікі князь літоўскі Віцень (1295—1315).

Пры князі Віцені (1295—1315) абвастрылася барацьба з Нямецкім ордэнам. Канчаткова падпарадкаваўшы прусаў, тэўтонскія рыцары з 1283 г. пачалі ўрывацца ў Панямонне і Жамойць. Ужо ў 1284 г. яны ўпершыню напалі на Горадню, захапілі і спалілі яе. Крыжаносцы ўрываліся ў Панямонне таксама ў 1295, 1311 (двойчы), 1314 г. і пазней, але найчасцей яны хадзілі на Жамойць. У тых умовах аб'яднанне беларускіх і літоўскіх земляў адпавядала супольным інтарэсам абароны. Невыпадкова, каб палепшыць адносіны з Валынню ды мабілізаваць сілы на барацьбу з Ордэнам, Будзікід у 1289 г. перадаў уладзімірскаму князю горад Ваўкавыск.

Калі ў 1270-х г. у Полацку і Віцебску, як ужо адзначалася, яшчэ сядзелі князі з дынастыі Рурыкавічаў, дык у канцы XIII ст. на полацкім стале зноў з'явіўся нейкі літоўскі князь (імя невядомае), які прыняў каталіцтва і, паміраючы бяздзетным, перадаў усю зямлю Рыжскаму арцыбіскупу. Згодна з найбольш пашыранай у беларускай гістарыяграфіі версіяй, заснаванай пераважна на паведамленнях Мацея Стрыйкоўскага, у 1305 г. у Полацку з'явілася шмат каталіцкага духавенства, немцаў–місіянераў, дзейнасць якіх выклікала супраціў палачан, і тыя

папрасілі дапамогі ў князя Віценя, які ў 1307 г. вызваліў Полаччыну ад немцаў і далучыў яе да свайго княства. Тады ж на полацкі стол быў пасаджаны Віценеў брат — Воін. Праўдападобна, гэта гістарыяграфічная легенда, асновай для якой стаў рэальны факт непрацяглага ўсталявання немцаў у Полацку раней, яшчэ пры Таўцівілу.

Перыяд панавання Гедыміна (1316—1341), які стаў вярхоўным князем Літвы пасля смерці Віценя, быў часам імклівага тэрытарыяльнага росту дзяржавы і яе ўмацавання. У яе склад уключаліся галоўным чынам землі Беларусі. Калі на пачатку XIV ст. вяршэнства ўлады літоўскага князя прызнавалі з беларускіх зямель толькі Чорная Русь і Полаччына, дык да сярэдзіны стагоддзя ў такую залежнасць трапіла амаль уся тэрыторыя сучаснай Беларусі, за выняткам Падняпроўя, Пасожжа і раёнаў Ніжняй Прыпяці.

Адной з першых да Гедымінавай дзяржавы была далучана Віцебская зямля. У 1318 г. Альгерд Гедымінавіч ажаніўся з Марыяй — дачкой апошняга віцебскага князя Яраслава Васілевіча, і калі ў 1320 г. той памёр, княства засталося Альгерду.

Вялікі князь Гедымін (1316—1341).

Берасцейская зямля ўвайшла ў склад Літоўскай дзяржавы таксама ў пачатку княжання Гедыміна. Праўдападобна, жыхары Берасцейшчыны былі незадаволены залежнасцю ад валынскіх князёў, і Гедыміну давялося ваяваць не з насельніцтвам, а з гэтымі князямі. У 1315 г. Гедымін перамог у сутычцы з галіцка–валынскім князем і авалодаў Берасцейскай зямлёй. А праз дзесяць гадоў Любарт (Дзмітры) Гедымінавіч, ажаніўшыся з дачкой апошняга валынскага князя Льва Юр'евіча, атрымаў усю Валынь у спадчыннае валоданне.

Прыкладна ў сярэдзіне 1320-х г. уладу літоўскага князя прызналі і цэнтральныя землі Беларусі. Менскі князь Васіль у

1326 г. ужо ўваходзіў у лік паслоў Гедыміна, накіраваных у Ноўгарад Вялікі. Васаламі літоўскага манарха сталі таксама князь друцкі і лукамскі.

Наступным было далучана Палессе. У 1330-х г. у Пінскай зямлі ўжо сядзеў Нарымонт (Глеб) Гедымінавіч. Праўда, у Тураве і Гарадку яшчэ доўгі час заставаліся мясцовыя Рурыкавічы. Пісьмовыя крыніцы не падаюць ніякіх фактаў гвалтоўнага падпарадкавання ці барацьбы з мясцовымі князямі або насельніцтвам. Праўдападобна, што і Палессе было далучана добраахвотна.

Гедымін пашырыў свой уплыў таксама на Кіеў, Цвер і Вязьму. Яго «малодшым братам» стаў князь смаленскі. Адзін Гедымінаў стаўленік заняў княскі пасад у Пскове, іншы — пінскі князь Глеб Нарымонт — атрымаў у дзяржанне прыгарад Ноўгарада Вялікага Ладагу і Карэльскую зямлю. Ноўгарадскі ўрад даручыў яму як служыламу князю абарону сваіх межаў.

Аб'ядноўваючы ўсходнеславянскія землі пад сваёй уладай, Гедымін абыходзіўся, як правіла, без падаўлення і заваявання. Ён першым з літоўскіх князёў пачаў называць сябе валадаром не толькі ліцвінаў, але і русінаў (rex Letvinorum et Ruthenorum), а свае ўладанні — каралеўствам ліцвінаў і русінаў (regnum Letvinorum et Ruthenorum).

Трактуючы велізарную манархію як спадчыннае ўладанне роду (патрымоніум), Гедымін яшчэ пры жыцці параздаваў яе ўдзелы ў кіраванне сваім сынам: Вільню, якая з 1323 г. у дакументах фігуруе як сталіца княства, з блізкімі гарадамі — Ашмянаю, Браславам і Вількамірам — ён перадаў малодшаму Яўнуту (старэйшаму ад апошняга шлюбу), Кернаву і Слонім — сыну Манівіду, Пінск і Тураў — Нарымонту, Наваградак і Ваўкавыск — Карыяту, Валынь — Любарту, Крэва, Віцебск і Менск — Альгерду, Трокі, Берасце і Горадню — Кейстуту. Полаччына ж засталася ў кіраванні Гедымінавага брата Воіна, а потым перайшла да Нарымонта.

Землі Беларусі захавалі ў дзяржаве Гедыміна пэўную аўтаномію і сваю палітычную вагу. Прыкладам, Полацк па–ранейшаму самастойна падпісваў дамовы з Рыгай. Гандлёвае пагадненне беларуска–літоўскай дзяржавы з Ордэнам у 1338 г. было падпісана пры згодзе не толькі Гедымінавічаў і літоўскага баярства, але таксама полацкага епіскапа Рыгора, полацкага і віцебскага князёў ды саміх гарадоў Полацка і Віцебска.

Гедымінавы сыны, якія атрымалі ўдзелы ў Беларусі, былі аточаны мясцовым баярствам, прымалі ўсходнюю рэлігію ды мясцовую культуру. Карыят пасля хрышчэння ў праваслаўе стаў звацца Міхаілам, Любарт — Дзмітрыем, Нарымонт — Глебам, а Яўнут — Іванам. Хоць сам Гедымін заставаўся паганцам, ён паважаў рэлігію сваіх падданых. Яму належыць фармулёўка прынцыпаў талеранцыі, якія доўга вызначалі канфесійную палітыку літоўскіх князёў: «каб хрысціяне паважалі ды славілі Бога па–свойму, Русь — па–свойму, палякі — па–свойму, а мы славім па нашаму звычаю».

Стаўшы вялікім князем у тыя часы, калі даводзілася адбіваць амаль штогадовыя напады нямецкіх рыцараў, Гедымін пайшоў на важны дыпламатычны ход: у канцы 1322 г. ён звярнуўся з лістом да рымскага папы Іаана XXII, а ў наступным — да ганзейскіх гарадоў, каталіцкіх ордэнаў дамініканаў і францысканаў. Вялікі князь заклікаў перасяляцца ў яго землі рамеснікаў, земляробаў і купцоў з ганзейскіх гарадоў, абяцаючы ім ільготы і нямецкае (рыжскае) права ў гарадах Беларусі і Літвы, а таксама манахаў–францысканаў, якія ведаюць «польскую, земгальскую і рускую мову». Невядома, які эфект меў гэты зварот, але палітычнае становішча дзяржавы дзякуючы такой дыпламатыі часова палепшылася. У кастрычніку 1323 г. паміж Ордэнам і Гедымінам была падпісана віленская дамова аб замірэнні. Праўда, Ордэн не збіраўся доўга трымацца гэтага пагаднення.

У мэтах супольнай барацьбы супраць Тэўтонскага ордэна Гедымін пайшоў на збліжэнне з Польшчай. У 1325 г. іх саюз быў замацаваны шлюбам Казіміра, сына польскага караля Ўладыслава Лакетка (1320—1333), з Гедымінавай дачкой Альдонай–Ганнай. Найбольш значнай супольнай акцыяй саюзнікаў стаў паход іх злучаных сілаў на Брандэнбург у 1326 г., у якім вызначыўся «асабліва блізкі сябра» Гедыміна гарадзенскі стараста Давыд. Кіруючы Гарадзенскай зямлёй на правах лена, ён доўгі час паспяхова бараніў ад крыжаносцаў усё Беларускае Панямонне.

Асаблівых поспехаў Гедымін дамогся сваёй усходняй палітыкай, асноўным прынцыпам якой было негвалтоўнае далучэнне новых зямель Русі. За гады яго княжання ў склад ВКЛ увайшла не толькі асноўная частка тэрыторыі сучаснай Беларусі (за выключэннем раёнаў Ніжняй Прыпяці): у арбіту яго ўплываў пачалі ўцягвацца і князі з далёкіх зямель Усходняй Русі.

Адным з галоўных фактараў, які спрыяў поспеху ў іх «збіранні» вакол літоўскай дынастыі, стала антытатарская палітыка, якой паслядоўна трымаліся літоўскія князі. Да моцнага ВКЛ як альтэрнатывы ханскай уладзе хіліліся і заходнія землі Вялікарасіі, для элітаў якіх вялікаўладзімірскі князь быў фактычна стаўленікам Залатой Арды і ўвасабляў патрабаванні татарскага хана. Другім выйгрышным момантам палітыкі вялікага князя літоўскага была рэлігійная талеранцыя. Стараннямі Гедыміна для праваслаўных жыхароў ВКЛ у 1317 г. адкрылася асобная літоўская мітраполія з цэнтрам у Наваградку, якая існавала прынамсі да 1330 г. У яе ўваходзілі Полацкая, Тураўская і Пінская епархіі, а мітрапалітам быў Феафіл.

Уплыў Гедыміна хутка пашырыўся далёка на поўдзень. Ужо ў 1324 г., выкарыстаўшы перамір'е з Нямецкім ордэнам, ён авалодаў Кіевам і пасадзіў там свайго брата Фёдара. У залежнасць ад Гедыміна трапіў і Смаленск. Вядома, што смаленскі князь уваходзіў у лік трох яго пасланцоў, якія ў 1326 г. былі ў Ноўгарадзе, дзе заключылі мір з Ноўгарадскай рэспублікай і Нямецкім ордэнам. Сваю залежнасць ад Гедыміна князь Іван Аляксандравіч смаленскі засведчыў і ў дакуменце 1340 г.

Даўнія кантакты звязвалі ВКЛ з Цвярскім княствам — на пачатак XIV ст. бадай самым моцным на Паўночна–Ўсходняй Русі. Канкуруючы з суседняй Масквой, Цвер сама разлічвала на першую ролю ў «збіранні» спадчыны Рурыкавічаў. Узвышэнне Масквы пужала цвярскіх князёў, і яны імкнуліся да ўмацавання саюзу з ВКЛ. Першым фактам непасрэднай сувязі паміж Вільняй і Цверру стала выдача Гедымінавай дачкі Марыі за цвярскога князя Дзмітрыя Міхайлавіча зімою 1320/21 г. Ужо праз год зяць Гедыміна, атрымаўшы ханскі ярлык на вялікае княжэнне, узначаліў «рускі улус» Залатой Арды. Потым ярлык атрымаў яго брат Аляксандр. Хан Узбек тады быў зацікаўлены ў мірных адносінах з ВКЛ, бо хацеў устрымаць гэтую моцную дзяржаву ад уключэння ў антытатарскую кааліцыю хрысціянскіх манархаў Усходняй Еўропы. Менавіта цвярскім князям, якія мелі даўнія і найбольш шчыльныя сувязі з Літвой, ён адводзіў важную ролю ў ажыццяўленні сваіх планаў.

З княжання Івана Каліты (1325—1340) стала хутка ўзрастаць і моц Масквы. Князь Іван Данілавіч імкнуўся захоўваць добрыя адносіны як з Ардой, ад якой Маскоўскае княства непасрэдна

залежала, так і з ВКЛ. Вытрымліваючы такую палітыку, зімой 1333/34 г. ён ажаніў свайго сына Сямёна з Гедымінавай дачкой Аўгустай (пасля хрышчэння Анастасіяй). Аднак у 1335 г. Гедымін сам парушыў мір і паслаў войска на Таржок, у адказ на што вялікі князь маскоўскі спаліў залежныя ад ВКЛ гарадкі Смаленскай зямлі — Осечань, Расну і інш. Так, прыкрытая ваенным патэнцыялам саюзнай татарскай Арды, Масква фактычна ўпершыню адкрыта выступіла супраць ваеннага мерапрыемства ВКЛ. Першы канфлікт быў вычарпаны дробнымі памежнымі сутычкамі і не перарос у вайну, аднак з 1330-х г. Маскоўскае княства стала ўмацоўвацца дзякуючы новай палітыцы Залатой Арды: хан Узбек паставіў на мэце ўмацаванне Масквы як супрацьвагі на шляху ўзрасталай літоўскай экспансіі. З гэтага яшчэ больш выразна акрэсліўся саюз Вільні і Цверы.

Паўночныя рэспублікі Русі Пскоў і Ноўгарад Вялікі, імкнучыся захаваць незалежнасць ад цвярскога, а потым і ад маскоўскага князя, часам самі звярталіся па дапамогу да літоўскіх князёў. Іх сувязі з ВКЛ былі даўнія. Напрыклад, у 1266 г. князем Пскова па дамоўленасці стаў Даўмонт, а ў часы Гедыміна падобную ролю для Пскова выконваў Давыд Гарадзенскі. Потым у Пскове цягам 10 гадоў «з литовской руки» княжыў Аляксандр Міхайлавіч Цвярскі. І пазней адносіны з Псковам складваліся карысна для Вільні. У 1341 г. Гедымінавы сыны Альгерд і Кейстут вадзілі войска на дапамогу пскавічам у барацьбе з інфлянцкімі рыцарамі. У паходзе ўдзельнічаў і полацкі полк на чале з Любкам Воінавічам, які загінуў у сутычцы з немцамі. За гэтую дапамогу пскавічы прапанавалі Альгерду стаць іх князем, але той пакінуў у Пскове свайго старэйшага сына Андрэя. Праз некалькі гадоў Андрэй вярнуўся з Пскова і стаў князем полацкім (1345). А ў Ноўгарадзе Вялікім на «кармленні» сядзеў Гедымінаў сын пінскі князь Глеб–Нарымонт, які атрымаў у дзяржанне Ладагу, Арэшак, Карэлу і Капор'е. Яму як служыламу князю наўгародцы даручылі абарону сваіх межаў. У сярэдзіне XIV ст. Ноўгарадская зямля выплочвала Вялікаму Княству даніну ў футрах, прадуктах і рознай сыравіне, а ў яе холмскім, вялікалуцкім і ржэўскім паветах воласці мелі падвойную дзяржаўную прыналежнасць.

Поспехі ўсходняй палітыкі Гедыміна выклікалі сур'ёзны непакой Залатой Арды, якая ў 1339/40 г. пачала вайну супраць ВКЛ. Хан Узбек прыступіў да ажыццяўлення праграмы маскоўска–татарскага націску на Вялікае Княства Літоўскае. У той жа год разам з татарамі супраць Смаленска выправілі войска амаль усе княствы Ўсходняй Русі.

Пры Гедыміне з ростам яго дзяржавы набыла асаблівую актуальнасць праблема хрышчэння літоўцаў. Яшчэ пад час абвастрэння канфлікту з крыжаносцамі, калі рымскі папа і Нямецкі ордэн пачалі блакаваць Літву, не дазваляючы іншым хрысціянскім краінам гандляваць з паганымі, у 1323 г. Гедымін дэкларараваў папскаму легату гатовасць прыняць рымскае хрысціянства. На той час каталіцкія храмы ў дзяржаве ўжо існавалі — два ў Вільні і адзін у Наваградку (тут касцёл францішканаў быў адкрыты яшчэ пры Віцені). Манахі, якія прыходзілі на запрашэнне вялікага князя літоўскага (а імі пераважна былі немцы), асядалі і на беларускіх землях ды займаліся місіянерствам. Аднак пагадненне з Рымам выклікала хваляванні як у Жамойці, так і на Беларусі. Прыняцце лацінскай веры прывяло б да канфлікту з праваслаўнай большасцю ВКЛ, гэтаксама як хрышчэнне ў праваслаўе азначала б страту Жамойці і паглыбленне канфлікту з Ордэнам. У кожным разе парушалася б раўнавага двух народаў дзяржавы. Таму сам Гедымін адмовіўся ад абяцанага хросту. Па іншых звестках, у 1340 г. ён, праўдападобна, прыняў хрысціянства і рыхтаваў хрышчэнне ўсёй Літвы, але менавіта з гэтай прычыны, калі верыць чэшскай хроніцы Бенеша Вайтмільскага, быў атручаны сваімі ж набліжанымі.

Гедымін пакінуў на карце Ўсходняй Еўропы вялікую дзяржаву. Заснаваная ў сярэдзіне XIII ст. літоўскім князем Міндоўгам, праз стагоддзе яна ўключала ў сябе і большую частку сучаснай тэрыторыі Беларусі. Манархія Гедыміна склалася з трох асобных палітычна–этнічных тэрытарыяльных утварэнняў — Аўкштоты, Жамойці і Беларусі. У яе дзяржаватворчым працэсе ад самага пачатку вялікая роля належала ўсходнеславянскаму элементу. Як адзначалася вышэй, Чорная Русь стала адной з тэрытарыяльных асноў манархіі Міндоўга. Беларусы (русіны) уваходзілі ў склад вайсковых сілаў ужо першых літоўскіх князёў. Вядома, што Войшалк, які першым з іх цалкам пераняў «рускую» культуру, абапіраўся на беларускія

гарады і дружыны. Дзяволтва і Нальшчаны, якія не прызналі ўлады Міндоўга, падпарадкоўваліся менавіта іх сілай. Лучнікі з беларускіх зямель былі і ў войску Трайдзеня.

Крыніцы амаль нічога не паведамляюць пра канкрэтныя шляхі ўключэння зямель Беларусі ў Вялікае Княства Літоўскае. Праўдападобна, асноватворным пачаткам манархіі літоўскіх князёў, што ўтваралася як двуэтнічная балта–славянская, або, калі карыстацца сучаснымі азначэннямі, літоўска–беларуская дзяржава, быў узаемавыгадны саюз літоўскіх князёў з беларускім баярствам і гарадамі. Вядома, што полацкія, а потым і валынскія ды смаленскія баяры ішлі на гэты саюз на падставе традыцыйнай для ўсходнеславянскіх зямель формы «ряда» — дамовы, якая пакідала ім унутраную аўтаномію і старую структуру мясцовай улады. Прыкладам, Транята пасадзіў свайго князя ў Полацку па «ряду» з палачанамі, і ў яго баярскую думу ўваходзілі полацкія баяры–думцы. Прадстаўнікі мясцовай грамадскай эліты і пасля прызнання вярхоўнай улады літоўскага князя ўдзельнічалі ў вырашэнні важных пытанняў палітычнага і гаспадарчага жыцця сваёй зямлі. Таму больш блізкай да гістарычнай праўды падаецца пазіцыя такіх гісторыкаў, як Мацвей Любаўскі, Іван Лапа, Фёдар Леантовіч, Аляксандр Праснякоў і інш., якія неаднакроць падкрэслівалі, што Вялікае Княства Літоўскае як дзяржаву ніяк не выпадае лічыць прадуктам заваявання Русі літоўцамі. Да падобных высноў прыйшлі і сучасныя беларускія даследчыкі праблемы Вячаслаў Насевіч і Аляксандр Краўцэвіч. Сіла тут у кожным разе выконвала далёка не галоўную ролю. Сапраўды, новая дзяржава ўяўляла з сябе своеасаблівую форму грамадска–палітычнага сінтэзу, у якім раннефеадальныя інстытуты Літвы спалучаліся з больш развітай дзяржаўна–палітычнай сістэмай былых княстваў на тэрыторыі Беларусі (і перадусім Полацкага), наследуючы традыцыю дзяржаўнасці Кіеўскай Русі. Іншымі словамі, палітычная экспансія Літвы на ўсход прывяла да канструктыўнага ўтварэння фактычна літоўска–беларускай дзяржавы, у якой пры палітычнай дамінацыі літоўцаў значэнне тэрытарыяльнага, дэмаграфічнага і грамадска–культурнага патэнцыялу Беларусі яшчэ некалькі стагоддзяў узрастала.Як у свой час канстатаваў ужо згаданы расійскі гісторык Аляксандр Праснякоў, Вялікае Княства Літоўскае ўтваралася літоўцамі, «аднак на тэрытарыяльнай, этнаграфічнай і культурнай аснове беларускай».

III.2. Палітыка Альгерда і Ягайла

Пасля смерці Гедыміна ў Вільні застаўся яго наймаладзейшы сын Яўнут, якому бацька перадаў вялікае княжанне. Але тое, што віленскі пасад заняў не старэйшы з Гедымінавічаў, выклікала разлад сярод братоў. Ускладнілася і знешнепалітычнае становішча дзяржавы. Крыжаносцы, памірыўшыся з польскім каралём Казімірам Вялікім, увайшлі ў Жамойць, замацаваліся ў нізоўях Нёмана ды ўзмацнілі націск на паганую Літву, ужо «падараваную» ім граматай імператара Людовіка Баварскага 1337 г. У імператарскай грамаце як складовая частка Літвы называлася і Русь.

Вялікі князь Альгерд (1345—1377).

На пачатку 1345 г. браты Альгерд і Кейстут, змовіўшыся, ажыццявілі дзяржаўны пераварот. Кейстут захапіў Вільню і абвясціў уладаром Альгерда, самага старэйшага з Гедымінавічаў, які меў вотчынныя ўладанні на тэрыторыі Беларусі — Віцебск і Крэва. Прагнаны Яўнут уцёк у Маскву, дзе прыняў праваслаўны хрост, але праз два гады вярнуўся, памірыўся з братамі і атрымаў ва ўладанне горад Ізяслаўль (цяперашняе Заслаўе пад Менскам). Таксама хуткім было вяртанне Нарымонта, які пасля перавароту Кейстута апынуўся ў Ардзе.

Звяржэннем Яўнута пачаўся перыяд дыярхіі — панавання двух, Альгерда і Кейстута. Браты раздзялілі тэрыторыю дзяржавы на дзве часткі прыкладна па лініі Горадня—Трокі — і далей да Інфлянтаў. Кейстут атрымаў у валоданне заходнюю палову — Жамойць, Трокі, Горадню, Падляшша з Бельскам і Берасцейскую зямлю, а Альгерд — усе ўсходнія землі. Першы меў сталіцай Трокі і займаўся заходняй палітыкай, найперш — барацьбой з Нямецкім ордэнам, а другому належала Вільня і ягонай справай былі дачыненні з Масквой, Ноўгарадам, Псковам ды татарамі.

Галоўная небяспека па–ранейшаму зыходзіла ад Нямецкага ордэна. Хоць Альгерд і Кейстут для барацьбы з імі нярэдка

аб'ядноўвалі сілы, стрымаць паходы рыцараў не ўдавалася. Ад немцаў шмат цярпелі і заходнія землі Беларусі. Зімою 1348 г. у вялікай бітве каля ракі Стрэва, прытоку Нёмана, крыжаносцы разграмілі аб'яднанае войска Альгерда і Кейстута, у складзе якога былі дружыны з беларускіх гарадоў, у прыватнасці — з Берасця, Віцебска, Полацка і Смаленска. Пад час паходу 1363 г. тэўтонскія рыцары захапілі Горадню, спалілі Камянец і спустошылі іх наваколлі. У 1370-х інфлянцкія рыцары ўрываліся на Полаччыну. У адказ Кейстут вадзіў войска на тэрыторыю ордэнскіх уладанняў. Ад 1343 да 1382 г. адбылося каля 30 уварванняў яго аддзелаў у Прусію. Як сведчаць нямецкія хронікі, у гэтых паходах актыўна ўдзельнічалі і «рутэны» — жыхары заходнебеларускіх земляў. У 1375 г. разам з Кейстутам у Інфлянты вадзіў дружыны полацкі князь Андрэй Альгердавіч.

Рыцары Нямецкага ордэна. XIV ст.

Складанымі заставаліся дачыненні і з Польшчай. На працягу 1340—1350-х г. паміж польскім каралём Казімірам, з аднаго боку, ды Альгердам і Кейстутам, з другога, вялася ўпартая барацьба за Валынь і Падляшша. Толькі ў 1366 г., паводле дамовы, падпісанай Казімірам з усімі князямі літоўскімі, Берасце было канчаткова прызнана тэрыторыяй Гедымінавічаў. У 1377 г. пагадненне Альгерда з польскім каралём Людовікам Венгерскім пацвердзіла, што Валынь і Берасцейская зямля належаць Вялікаму Княству, а Галіччына з далучанымі Холмскім і Белзскім удзелам — Польшчы.

Як і пры Гедыміне, надзвычай поспяховай была ўсходняя палітыка, якой займаўся Альгерд. Выступіўшы з антытатарскай праграмай збірання земляў Русі, ён здолеў хутка распаўсюдзіць свой уплыў ажно да ўладанняў Масквы і да нізоўяў Дняпра. З беларускіх земляў ужо ў канцы 1340—1350-х г. Альгерду падпарадкаваліся Бабруйск, Рэчыца, Чачэрск і Прапойск. У 1358 г. быў падначалены Мсціслаў — цэнтр удзельнага княства, які Альгерд аддаў свайму сыну Лугвену (Сымону), родапачынальніку мсціслаўскіх князёў Лугвенавічаў. Пра тое, калі

і як быў падпарадкаваны Гомель, крыніцы не паведамляюць нічога. Потым пад Альгердаву ўладу трапілі Бранск і Тарапец, прычым першы літоўскаму князю перадало само бранскае баярства. Яшчэ праз два гады Альгерд пасадзіў свайго сына Ўладзіміра намеснікам у Кіеў. Верхавенства літоўскага князя прызналі таксама гарады Севершчыны і Чарнігаўшчыны. На поўдні Гедымінавіч дамогся самых большых набыткаў. Увосень 1362 г. у бітве каля Сініх Вод, што на Падоллі, ён разграміў войска трох татарскіх ордаў — Крымскай, Перакопскай і Ямбалукскай — ды выйшаў да нізоўяў Днястра і парогаў Дняпра. Гэтая перамога паклала пачатак вызваленню ўсходнеславянскіх земляў ад ардынскага панавання.

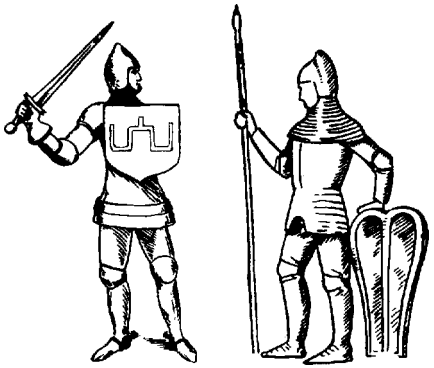

Воіны ВКЛ. XIV — пачатак XV ст.

Паслядоўным было і замацаванне ўплыву ва ўсходнім напрамку, у прыватнасці, на Смаленск, з князем якога Іванам Альгерд падтрымліваў добрыя адносіны. У 1341 г. ён дапамог смаленскаму князю ў канфлікце з Масквою, які разгарэўся з–за Мажайска, а ў 1352 дыпламатычным шляхам прадухіліў уварванне маскоўскага войска ў Смаленскую зямлю. Пра далейшую залежнасць Смаленска сведчыў удзел смаленскіх палкоў на баку Альгерда ў бітве на Стрэве (1348), а пазней прысутнасць невядомага смаленскага князя ў складзе войск ВКЛ у паходзе на Ордэн (1352), потым удзел Святаслава Іванавіча Смаленскага ў паходах Альгерда на Маскву. Праўда, непасрэдна падпарадкаваць Смаленск Альгерду так і не ўдалося.

Пры Альгердзе дайшло да першых сур'ёзных канфліктаў з Масквой, якая выступіла з уласнай праграмай збірання спадчыны Рурыкавічаў. Спачатку Альгерд зблізіўся з маскоўскім князем Сямёнам Гордым, падпісаўшы ў 1349 г. з ім пагадненне, але яшчэ больш умацаваў саюз з Цверру, ажаніўшыся з дачкой цвярскога князя Міхаіла Аляксандравіча Ўллянай. Канкураваўшае з Масквой Цвярское княства займела цяпер у асобе Альгерда магутнага апекуна, з чаго і пачаліся канфлікты. Калі ў 1368 г. цвярскі князь Міхаіл Аляксандравіч, на землі якога напала войска маскоўскага

князя Дзмітрыя Іванавіча, папрасіў заступніцтва ў Альгерда, той сабраў войска і з Віцебска рушыў на Маскву. Ён аблажыў Крэмль, аднак не змог здабыць абнесенай магутнымі мурамі цвердзі і праз тры дні адышоў. Маскоўскае войска ў адказ напала на Смаленск і Цвер. У 1370 і 1372 г. паходы на Маскву па просьбе цвярскога князя паўтараліся, але да вызначальнай бітвы справа не даходзіла. Канфлікт быў залагоджаны мірным пагадненнем. Пад канец княжання Альгерда цвярскі князь Міхаіл Аляксандравіч не вытрымаў ваеннага націску суседа і, не дачакаўшыся дапамогі з Вялікага Княства, пасля паражэння паддаўся князю Дзмітрыю Іванавічу. Так Цвер канчаткова падпала пад кантроль Масквы.

Далучэнне новых усходнеславянскіх земляў пры Альгердзе істотна павялічыла вагу «рускага» (усходнеславянскага) элемента ў дзяржаве літоўскіх князёў. Менавіта пры ім «руская» мова набыла ролю афіцыйнай, дзяржаўнай, а працэс рутэнізацыі ахапіў і прыдворнае жыццё. Гэта было абумоўлена культурнай перавагай русінаў. Праваслаўныя святары і манахі з'яўляліся тымі нешматлікімі падданымі літоўскага князя, якія ўмелі чытаць і пісаць. Сярод нашчадкаў самога Альгерда праваслаўных было намнога больш, чым паганцаў — прынамсі ўсе дзеці ад яго першай жонкі Марыі Віцебскай і большасць ад другой, Улляны Цвярской. Ёсць звесткі, што Альгерд і сам быў ахрышчаны ў праваслаўе, меў хрысціянскае імя Андрэй. У летапісах, напрыклад, паведамляецца, што калі ў 1341 г. пскавічы прапанавалі яму стаць іхнім князем і ахрысціцца, ён адказаў, што ўжо ахрышчаны. Як зазначыў пра Альгерда гісторык Ігнацы Крашэўскі, «мова, звычаі, вера, права Русі не былі яму чужыя». Вядома пра прыязнае стаўленне князя да праваслаўных. У Віцебску яго стараннямі для іх быў узведзены храм Святога Духа і адрамантавана старая Дабравешчанская царква.

Каб нейтралізаваць царкоўна–палітычны ўплыў Масквы на праваслаўнае жыхарства дзяржавы, Альгерд дамагаўся ўтварэння асобнай літоўска–рускай мітраполіі. Ён паслаў прапанаванага епіскапамі кандыдата ў мітрапаліты манаха Фёдара не ў Канстанцінопаль, а да балгарскага патрыярха ў Тырнову. Не прызнаны канстанцінопальскім патрыярхам руска–літоўскі мітрапаліт рэзідаваў у Наваградку і Кіеве. Калі ж яго епархіі апынуліся ў юрысдыкцыі маскоўска–ўладзімірскага мітрапаліта Аляксея, Альгерд у 1354 г. выслаў у Канстанцінопаль свайго кандыдата Рамана, які і атрымаў сакру. Яго катэдра знаходзілася ў Наваградку, а з 1358 г. — у Кіеве. На тэрыторыі Беларусі мітрапаліту Раману падпарадкоўваліся Полацкая, Смаленская і Тураўская епархіі. Паміж Раманам і Аляксеем вялася ўпартая барацьба за панаванне на ўсёй Русі, пакуль руска–літоўскі мітрапаліт не памёр (1362).

Пасля смерці Альгерда ў 1377 г. у дзяржаве зноў пачаліся ўнутраныя разлады і міжусобіцы. Віленскі пасад атрымаў Ягайла, сын Альгерда ад яго другой жонкі цвярской княгіні Ўлляны. З гэтым не пагадзіліся старэйшыя Альгердавічы, дзеці ад віцебскай княжны Марыі. Відаць, Ягайла і сам імкнуўся пазбавіцца галоўнага канкурэнта — полацкага князя Андрэя — або падпарадкаваць яго ўладанні. Ужо ў 1377 г. разам з Кейстутам ён паспрабаваў сілай авалодаць Полацкам. Адбіцца ад іх войска палачанам дапамаглі інфлянцкія рыцары. Аднак і Андрэй пасля гэтага не застаўся ў Полацку: зімою таго ж года ён з дружынай і сынамі ўцёк у Пскоў, дзе быў прыняты на княжанне, а потым апынуўся ў Маскве. Праз год ён удзельнічаў у першай пераможнай бітве маскоўскага войска з татарамі на рацэ Вожа, а яшчэ праз год разам з маскоўскай рацю прыйшоў ваяваць Севершчыну. Тады ж на бок Масквы перайшоў Дзмітры Альгердавіч (Бранскі), які валодаў Бранскам і Трубчэўскам. Удзельныя князі Валыні і Падолля адчувалі сябе практычна незалежнымі. Усё гэта пагражала распадам тэрытарыяльнай цэласці дзяржавы.

Вялікі князь Кейстут (1345—1382).

Магчыма, гэта агрэсіўная палітыка Масквы, у прыватнасці, захоп северскіх гарадоў, падштурхнула Ягайлу да саюзу з ханам Мамаем. У 1380 г. Ягайла павёў войска на злучэнне з сіламі Залатой Арды для супольных дзеянняў супраць маскоўскага князя Дзмітрыя

Іванавіча, аднак у вырашальны момант ён не далучыўся да Мамая, і татары былі разгромлены на Куліковым полі. На баку Маскоўскай Русі ў бітве ўдзельнічалі Ягайлавы браты — Андрэй Полацкі, Дзмітры Альгердавіч а таксама Дзмітры Баброк, якія, камандуючы палкамі правай і левай рукі, шмат зрабілі для дасягнення гістарычнай перамогі. Ухіленне Ягайлы ў апошні момант ад бітвы, верагодна, не ў апошнюю чаргу было абумоўлена настроямі яго войска, складзенага пераважна з жыхароў Беларусі.

Ягайла, вялікі князь літоўскі (1377—1392) і кароль польскі (1386—1434).

У 1381 г., каб адпомсціць Андрэю Альгердавічу, Ягайла перадаў Полацк свайму брату Скіргайлу, аднак палачане не прынялі нежаданага князя–паганца ды, абняславіўшы, прагналі яго з горада. Пазней Скіргайла прыйшоў здабываць Полацк з войскам, атрымаўшы для гэтага ў дапамогу аддзел інфлянцкіх рыцараў. Тры месяцы ён трымаў горад у аблозе. Палачане папрасілі падтрымкі ў Ноўгарада, аднак ніякай рэальнай дапамогі не атрымалі і адбіваліся самастойна. Так і не авалодаўшы Полацкам, Скіргайла неўзабаве адышоў ад горада, бо мусіў спяшацца ў Вільню, каб ратаваць Ягайлу.

На той час супярэчнасці паміж Ягайлам і Кейстутам дасягнулі крытычнага моманту. Калі Кейстут па–ранейшаму ўсе сілы накіроўваў на барацьбу з нямецкімі рыцарамі, дык ягоны пляменнік пайшоў на збліжэнне з імі. У 1380 г. ён падпісаў пагадненні і з Тэўтонскім, і з Інфлянцкім ордэнам, паабяцаўшы ў выпадку вайны з рыцарамі не падтрымліваць Кейстута. Даведаўшыся пра гэта, Кейстут у 1381 г. заняў Вільню і, заняволіўшы Ягайлу з маці, захапіў вярхоўную ўладу. Пасля прысягі, дадзенай Кейстуту — «николи противу его не стояти и завжды в его воли быти», — Ягайла быў пакінуты на волі.

Аднак калі на Севершчыне супраць Кейстута выступіў Ягайлаў брат Дзмітры Карыбут і стары князь рушыў туды, мяшчане Вільні,

узначаленыя рыжскім немцам Ганулем, ажыццявілі пераварот, і сталіца апынулася ў руках Ягайлы. Пры ўдзеле тэўтонскіх рыцараў былі заняты і Трокі. Кейстут паспяшаўся ў свае ўладанні. Неўзабаве каля Трокаў зграмадзіліся гатовыя да бітвы войскі Кейстута ды яго сына Вітаўта, з аднаго боку, і Ягайлы, якога падтрымлівалі нямецкія рыцары, з другога. Сечу прадухіліла прапанова Ягайлы падпісаць замірэнне. Аднак пасля таго, як войска было распушчана, у Вільні Кейстута і Вітаўта арыштавалі. Праз некаторы час пераведзенага ў Крэўскі замак Кейстута задушылі падасланыя Ягайлам найміты, а сын ягоны здолеў уцячы ў Прусію да нямецкіх рыцараў.

Князя Ягайлу, які захапіў вярхоўную ўладу, не прызнаваў ні Андрэй Полацкі, ні Дзмітры Бранскі, ні ягоны галоўны супернік Вітаўт Кейстутавіч. Каб умацавацца на віленскім пасадзе, Ягайла наблізіў да сябе Скіргайлу і аддаў яму Кейстутаў удзел — Троцкае княства. На нейкі час у дзяржаве зноў усталявалася дыярхічная форма княжання. Аднак становішча Ягайлы як вярхоўнага ўладара заставалася складаным.

З Прусіі з сіламі нямецкіх рыцараў у Літву пачаў урывацца Вітаўт. У 1383 г. ён ужо захапіў Трокі, трымаў у аблозе Вільню. Каб пазбавіць Ордэн свайго небяспечнага суперніка, Ягайла пайшоў на таемныя перамовы з Вітаўтам. Апошні згадзіўся прызнаць Ягайлу вярхоўным уладаром пры ўмове, што той верне яму бацькавы ўладанні, і ў 1384 г. вярнуўся з Прусіі ў свае землі. Аднак, атрымаўшы толькі Берасцейшчыну і Гарадзеншчыну (гарады Бельск, Берасце, Драгічын, Горадня, Камянец, Сураж, Ваўкавыск), Вітаўт застаўся незадаволены. Ён дамагаўся ўсіх зямель Троцкага княства, але ў Троках сядзеў Скіргайла. Каб вызваліць Трокі для Вітаўта, Ягайла вырашыў перавесці брата ў Полацк, але з гэтым не мог змірыцца законны ўладальнік Полаччыны Андрэй Альгердавіч. Так што ўнутрыпалітычнае становішча ў дзяржаве было надзвычай складанае, і Ягайла мусіў шукаць выйсце.

III.3. Крэўская унія

Каб пераадолець унутраны палітычны крызіс, Ягайла шукаў апоры ў саюзе з суседнімі дзяржавамі. Дзякуючы такой палітыцы ў сярэдзіне 1380-х г. вызначылася збліжэнне Вялікага Княства

Літоўскага з Маскоўскай дзяржавай. Дзмітры Іванавіч Данскі ўсталяваў непасрэдныя адносіны з Ягайлам і ў 1383—84 г. Масква і Вільня перайшлі ад канфрантацыі да палітычнага супрацоўніцтва. Са свайго боку Ягайла праз сваю маці Ўлляну — дачку цвярскога князя Аляксандра Міхайлавіча — пачаў перамовы з Масквой і дасягнуў папярэдняе дамоўленасці аб збліжэнні з вялікім князем Дзмітрыем Іванавічам. У 1384 г. паміж апошнім і Ўллянай Аляксандраўнай было падпісана адпаведнае пагадненне. Прадугледжвалася, што Ягайла ажэніцца з дачкой маскоўскага князя Соф'яй, прыме праваслаўе і ахрысціць сваіх суайчыннікаў. Вялікая частка арыстакратыі Вялікага Княства Літоўскага ставілася прыхільна да такога саюзу з Масквой. Аднак падобная перспектыва ўмацавала б становішча русінаў — беларуска–ўкраінскай большасці насельніцтва дзяржавы, што паскорыла б асіміляцыю літоўцаў. Акрамя таго, хрысціянства ўсходняга абраду не спыніла б агрэсіі нямецкіх рыцараў, для якіх праваслаўе было ерассю. Існуюць меркаванні, што віленска–маскоўскаму збліжэнню перашкодзілі Ордэн і Арда. У кожным разе, Ягайла ўрэшце адмовіўся ад збліжэння з Масквой і аддаў перавагу блоку з Польшчай, ідэю якога абараняў блізкі да яго рыжскі немец Гануль.

Літоўска–польскі саюз у той сітуацыі больш адпавядаў інтарэсам Ягайлы і кракаўскага двара. Ён дазваляў аб'яднаць сілы супраць агульнага ворага — Нямецкага ордэна. Для літоўцаў, якія складалі тады прыкладна пятую частку насельніцтва Ягайлавай дзяржавы, саюз з палякамі і хрысціянства заходняга абраду давалі магчымасць захаваць палітычную дамінацыю ды ўберагчыся ад далейшай рутэнізацыі. Малапольскія паны, роля якіх у ажыццяўленні уніі была асабліва вялікая, імкнуліся атрымаць землі Валыні ды Падолля, пазбавіцца нявыгаднага саюзу з Венгрыяй.

У 1385 г. пасля перамоваў з Кракава прыехалі ўпаўнаважаныя паслы Польскай Кароны. 14 жніўня 1385 г. у Крэўскім замку (цяпер вёска Крэва ў Смаргонскім раёне Беларусі) паміж імі, з аднаго боку, і Ягайлам ды яго братамі Скіргайлам, Карыбутам, Вітаўтам і Лугвенам, з другога, адбылося падпісанне акта пра аб'яднанне дзяржаў. Ягайлу кракаўскія паслы афіцыйна запрашалі заняць польскі каралеўскі пасад і ажаніцца з дванаццацігадовай каралевай Ядзвігай. Ад яго ж патрабавалася выканаць некаторыя ўмовы, у прыватнасці, прыняць каталіцтва і перавесці ў гэтую веру сваіх

яшчэ не ахрышчаных братоў, сваякоў і суайчыннікаў, вызваліць палонных хрысціян, галоўным чынам палякаў, коштам уласных сродкаў вярнуць землі, страчаныя Літвой і Польшчай, і нарэшце, што мела асаблівае значэнне, «назаўсёды далучыць (applicare) свае Літоўскія і Рускія землі да каралеўства Польскага».

Падпісаная ў Крэве унія была канчаткова зацверджана ў лютым 1386 г., пасля хрышчэння Ягайлы, яго шлюбу з Ядзвігай і ўрачыстай каранацыі ў Кракаве. Ягайла пачаў афіцыйна тытулавацца «каралём Польшчы, вярхоўным князем літоўскім і дзедзічам рускім». З юрыдычнага боку крэўскі акт фактычна азначаў інкарпарацыю Літоўска–Рускай дзяржавы ў склад Польскай Кароны. Аднак на практыцы ажыццявіць прынятае рашэнне было

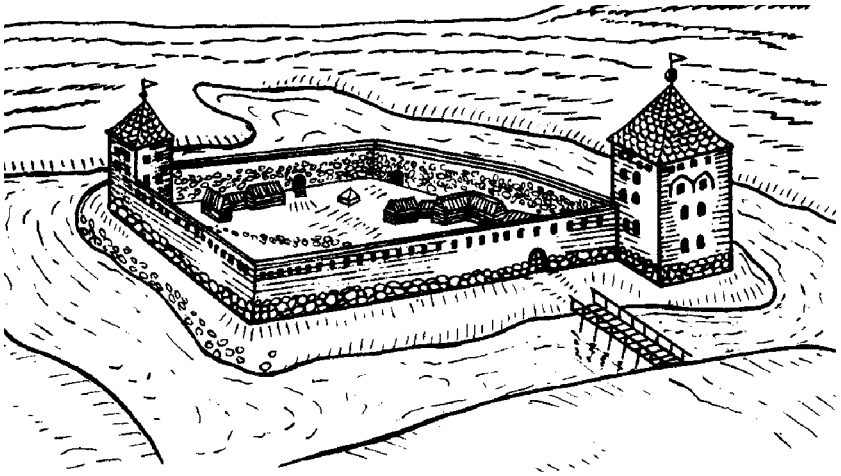

Крэўскі замак.
Рэканструкцыя Я. Куліка па матэрыялах М. Ткачова.

немагчыма. Дзяржава Гедымінавічаў па–ранейшаму існавала як асобны грамадска–палітычны арганізм. Дзякуючы актыўнасці тых грамадскіх сілаў, што былі незадаволеныя прапанаванай польскім бокам формай уніі, інкарпарацыя стала толькі кароткачасовым эпізодам чыста юрыдычнай гісторыі.

Яшчэ пакуль Ягайла быў у Кракаве, на Беларусі супраць яго выступіў полацкі ўдзельны князь Андрэй Альгердавіч, які заявіў, што, прыняўшы лацінства, той не можа быць уладаром Літвы і Русі.

Каб захаваць за сабою Полацк, ён звярнуўся па падтрымку да Ордэна. Пасля адпаведных перагавораў 10 кастрычніка 1385 г. Андрэй Альгердавіч падпісаў з Робінам фон Эльцам акт аб перадачы «Полацкага каралеўства» на вечнае валоданне інфлянцкаму магістру

Акт Крэўскай уніі 1385 г.
З архіва Кракаўскай капітулы.

за гарантыю апекі Ордэна над ім і яго наступнікамі, а сам атрымліваў Полацкую зямлю ў якасці лена з рук магістра. Услед за гэтым ён падпісаў другі акт, у якім інфармаваў вялікага магістра пра заключанае з інфлянцкім лідэрам пагадненне. Атрымаўшы гарантыі падтрымкі ад Ордэна, полацкі князь узяўся дзейнічаць супраць Ягайлы і ў пачатку 1386 г. разам са Святаславам Смаленскім распачаў ваенную акцыю на Віцебшчыне, а потым і пад Мсціславам. Інфлянцкі магістр рушыў на злучэнне з імі і каля трох тыдняў ваяваў землі ВКЛ, дайшоўшы да Ашмяны, але пасля гэтага з палонам вярнуўся ў свае межы, пакінуўшы саюзнікаў. Смаленская рацъ дзейнічала ў Падняпроўі, але Орша і Мсціслаў адбіваліся. Высланае Ягайлам войска, узначаленае Скіргайлам,

Карыбутам, Лугвенам і Вітаўтам, заспела смаленцаў пад Мсціславам і ў красавіку 1386 г. разграміла іх у бітве на рацэ Віхра. Смаленскі князь Святаслаў загінуў, а яго сын Юры стаў даннікам літоўскіх князёў. Полацк, у якім закрыўся Андрэй Альгердавіч, яшчэ доўга і ўпарта бараніўся. Але вясною 1387 г. Скіргайла авалодаў горадам, захапіў Андрэя і адаслаў яго ў Кракаў да Ягайлы. Тры гады зняволены полацкі князь мусіў правесці ў вязніцы.

Князь Скіргайла (1353—1397).

Прыехаўшы ў 1387 г. у Вільню, Ягайла ажыццявіў абяцанае хрышчэнне Літвы (толькі Аўкштоты, бо землі Жамойці знаходзіліся пад уладай Ордэна). Баяры, якія прынялі каталіцтва (большасць простага люду яшчэ доўга заставалася ў паганстве), атрымалі ад Ягайлы прывілей, што даваў поўнае права ўласнасці на спадчынныя землі, вызваляў ад усіх абавязкаў на карысць уладара, за выняткам вайсковай службы і даніны, ды інш. Аднак правы свецкіх феадалаў выглядалі сціпла параўнальна з прывілеямі, якія атрымаў у Літве каталіцкі касцёл.

Стварыўшы ў 1387—88 г. каталіцкае біскупства з катэдрай у Вільні, Ягайла заклаў і першыя парафіі: у дадатак да тых, якія ўжо існавалі ў Вільні і Наваградку (а тут касцёл францішканаў з'явіўся яшчэ пры Віцені). Каталіцкія храмы паўсталі ў Вількаміры, Майшаголе, Меднікаx, Немянчыне, Крэве, Гайне і Абольцах. Манарх забяспечыў касцёлы часткай дзяржаўных даходаў, а віленскай катэдры надаў прыкладна 50—60 вёсак з 600 дымамі падданага насельніцтва. Уладанні касцёла, якія сталі першай латыфундыяй у Літве і Беларусі, атрымалі поўны фінансавы і судовы імунітэт. Адразу займеўшы тое, чаго ў Еўропе духавенства дамагалася стагоддзямі, каталіцкі касцёл стаў магутнай сілай у Літве, а потым і ў Беларусі. Для праваслаўнай царквы стварэнне Віленскага біскупства было моцным ударам, бо асудзіла яе на страты на карысць касцёла.

Застаючыся вярхоўным уладаром Вялікага Княства, Ягайла атрымаў ад удзельных князёў прысяжныя лісты аб вернасці яму і Кароне Польскай ды ад'ехаў у Польшчу. Намеснікам сваім ён пакінуў троцкага князя Скіргайлу, узняўшы яго «вышэй за ўсіх братоў». Асобным прывілеем за 27 красавіка 1387 г. Ягайла пацвердзіў правы Скіргайлы на Троцкае княства і надаў брату новыя ўладанні на Беларусі — Менск, Свіслач, Бабруйск, Рэчыцу, Любеч, Прапойск, Любашаны, Ігумен, Лагойск і Лебедзева, а таксама Полацкае княства. Аднак становішча Ягайлы як суверэна ў Княстве было, відаць, недастаткова трывалым, калі ён прызначыў віленскім старастам паляка Клеменса Маскажэўскага ды прыслаў яму ў Вільню польскую залогу. На Скіргайлу як намесніка ён, відаць, не спадзяваўся. Пазней польскі храніст Мацей Стрыйкоўскі паведамляў, што гэты князь «больш імкнуўся памнажаць святыні грэцкія, чым распаўсюджваць веру рымскую, бо з ранняга ўзросту выхоўваўся сярод русінаў». Варта згадаць, што да пераходу ў каталіцтва Скіргайла быў праваслаўным (Іванам), як і іншыя Ягайлавы браты або і сам Ягайла.

Узімку 1389/90 г. незадаволены становішчам служылага князя Вітаўт скарыстаў апазіцыйнасць баяраў Літвы і Русі ды паўстаў супраць Ягайлавай улады. Пасля няўдалай спробы захапіць Вільню ён уцек да прускіх рыцараў. Каб атрымаць ваенную дапамогу, Вітаўт стаў васалам Ордэна і аддаў яму Жамойць. Чакалася падтрымка і ад маскоўскага князя Васіля I (1389—1425), за якога Вітаўт аддаў сваю дачку Соф'ю. Ужо ў верасні 1390 г. Вітаўт прывёў крыжаносцаў на Вільню, а праз год авалодаў Горадняй, яшчэ праз год захапіў Наваградак, Мерач, зноў пагражаў Вільні.

Вайна паказала, што без кампрамісу Ягайла не ўтрымае ўлады над землямі Літвы і Русі. На Беларусі ды Ўкраіне ён сутыкнуўся з адкрытай непрыхільнасцю насельніцтва. Тады Ягайла правёў таемныя перамовы з Вітаўтам, у выніку якіх увесну 1392 г. той зноў пакінуў крыжаносцаў, папярэдне спаліўшы іх замкі пад Горадняй. 4 жніўня ў Востраве, што на Гарадзеншчыне (недалёка ад Ліды), было падпісана пагадненне, на падставе якога ўлада ў Вялікім Княстве пажыццёва перадавалася Вітаўту. Як адзначыў мясцовы летапісец, укняжанню Вітаўта «рада была ўся зямля Літоўская і Руская».

Так пад вярхоўным суверэнітэтам Ягайлы непасрэдным уладаром дзяржавы стаў Вітаўт Кейстутавіч, які тытулаваўся «supremus dux Lithuaniae» — «вялікім князем літоўскім», або «вялікім князем Літвы ды панам і дзедзічам зямель Русі». Хоць пасля прысягі на вернасць Ягайлу і Ядзвізе ён і знаходзіўся ў васальнай залежнасці ад Польскага каралеўства, пагадненне 1392 г. у параўнанні з Крэўскім актам давала дзяржаве пэўную самастойнасць. Яно стала першым юрыдычна–прававым крокам на шляху да аднаўлення дзяржаўнага суверэнітэту Вялікага Княства Літоўскага.

III.4. Вялікае княжанне Вітаўта

Атрымаўшы вялікакняскую ўладу, Вітаўт заняўся ўмацаваннем дзяржавы знутры і выкараненнем сепаратызму, бо за час яго барацьбы з Ягайлам многія землі паспелі аддзяліцца. У 1393 г. узнялі бунты смаленскі князь Глеб Святаславіч, ноўгарад–северскі Карыбут, падольскі Хведар Карыятавіч, а таксама Ўладзімір Альгердавіч кіеўскі і яго брат Свідрыгайла, што па маці меў удзел у Віцебску. Вітаўту давялося сілай падпарадкоўваць некаторыя гарады і вобласці на Беларусі і Ўкраіне. Друцкія князі Дзмітры Васілевіч і Дзмітры Сямёнавіч ды Смаленск добраахвотна абавязаліся службай Вітаўту, пасля чаго друцкія князі сталі яго намеснікамі ў сваёй вотчыне, а Смаленск атрымаў Глеб Святаславіч, заменены пазней Вітаўтавым намеснікам. У адрозненне ад іх Орша паддалася толькі пасля двух дзён абароны. У выніку горад быў зведзены да статуса гаспадарскага. Бараніўся і Віцебск, дзе пасля смерці сваёй маці княгіні Ўлляны засеў Свідрыгайла, забіўшы там Ягайлавага намесніка Хведара Вясну. Тады Вітаўт

Вялікі князь Вітаўт (1392—1430).

сілай захапіў горад, паланіў Свідрыгайлу і адаслаў у Польшчу. Але неўзабаве вялікаму князю зноў давялося весці войска на Віцебск: у 1396 г. Свідрыгайла ўцёк да інфлянцкіх рыцараў і адтуль вярнуўся ў Віцебск. Вітаўт цэлы месяц трымаў горад у аблозе, калі ж авалодаў — наладзіў расправу, а Свідрыгайлу ў кайданах адправіў у Польшчу да Ягайлы.

Ліквідуючы або замяняючы князёў найбольш аўтаномных удзелаў (Кіева, Уладзіміра–Валынскага, Ноўгарада–Северскага, Падолля і інш.), Вітаўт зрабіў важны крок да палітычнай цэнтралізацыі дзяржавы, да ўмацавання сваёй улады. Ён садзіў сваіх намеснікаў або зводзіў да статуса намеснікаў спадчынных уладальнікаў вялікіх удзелаў, і цяпер яны залежалі ад яго намнога больш, чым князі. Ужо ў 1390-х г. ніводзін з вялікіх удзелаў не меў князя сваёй мясцовай дынастыі. Хоць адасобленасць земляў, іх унутраная аўтаномія захоўваліся яшчэ не адно стагоддзе, спадчынна–прававых падставаў для выступленняў супраць цэнтральнай улады не было.

Конны татарскі воін. З сярэднявечнай гравюры.

Адчуўшы трываласць свайго становішча, Вітаўт у 1398 г. выкарыстаў незадаволенасць крэўскім актам з боку баяраў і князёў ды пайшоў на абвастрэнне дачыненняў з Польскім каралеўствам. Непасрэднай падставай для гэтага стаў ліст каралевы Ядзвігі, у якім тая запатрабавала ад вялікага князя даніны з земляў Літвы і Русі, падараваных ёй Ягайлам у якасці вена (на землях Беларусі, у прыватнасці, каралева атрымала ўладанні на Віцебшчыне і ў Падняпроўі). Абураны Вітаўт склікаў княска–баярскую нараду на востраве Салін, што на Нёмане. Князі і баяры з Літвы і беларуска–ўкраінскіх зямель Русі (з Беларусі, напрыклад, князь Іван з Друцка, Ямонт Тулунтавіч з Клецка ды інш.) падтрымалі свайго вялікага князя. Яны заявілі, што «заўсёды былі свабодныя, як і іх продкі, і ніколі не плацілі ніякай даніны

Польшчы», ды абвясцілі Вітаўта сваім «каралём». Тады ж Вітаўт дасягнуў таемнага пагаднення з Нямецкім ордэнам, замацаванага подпісамі прысутных на востраве. Да канфлікту з Польшчай не дайшло бадай толькі з прычыны драматычных падзей на Ворскле, якія пабурылі далёкасяжныя планы віленскага манарха.

Згодна з летапісамі, Вітаўт рыхтаваў вялікі паход супраць татарскай арды. Прыняўшы разбітага Цімурам хана Тахтамыша і пасяліўшы яго ў Лідскім замку, вялікі князь хацеў вярнуць яму Сарай, каб потым мець ад хана падтрымку ў сваёй усходняй палітыцы. Падтрымаўшы паход на Арду, у 1399 г. вайну супраць татараў абвясціў рымскі папа Баніфацый IX. Разам з войскам Вітаўта, якое складалася з ратнікаў беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх земляў, а таксама конніцы Тахтамыша, на поўдзень рушыла дапамога з Польшчы і Прускага ордэна. Аднак 12 жніўня ў бітве каля ракі Ворсклы татары хана Цімур–Кутлука і Эдыгея дазвання разграмілі сілы Вітаўта, а сам ён уцёк з невялікай дружынай. Адных князёў загінулі дзесяткі, у тым ліку Альгердавы сыны героі Кулікоўскай бітвы Андрэй Полацкі і Дзмітры Баброк.

Вялікі магістр Нямецкага ордэна Ульрых фон Юнгінген (1407—1410).

Трагедыя на Ворскле падарвала сілы Вялікага Княства, аслабіла пазіцыі Вітаўта. Затое яна была надзвычай выгадная для Масквы, бо адвяла пагрозу з боку як Літвы, так і Арды. Вітаўт мусіў пайсці на ўмацаванне саюзу з Ягайлам. У студзені 1401 г. у Вільні былі падпісаны акты новай уніі з Польскім каралеўствам, вядомай як віленска–радамская. Яна прызнавала палітычную асобнасць Вялікага Княства Літоўскага, улада ў якім пажыццёва належала Вітаўту, а пасля яго смерці землі і ўлада ў дзяржаве мелі перайсці да Ягайлы ці ягоных пераемнікаў. Калі б бяздзетным памёр Ягайла, польскія паны павінны былі б узгадніць кандыдатуру новага караля з Вітаўтам. Акты віленска–радамскай уніі падпісалі «прэлаты, бароны, шляхцічы і зямяне зямель літоўскіх і рускіх». Гэта першы

Бітва пад Грунвальдам (Дуброўнай). 1410 г.
Дрэварыт з хронікі Марціна Бельскага (1597).

вядомы выпадак, калі пытанне дзяржаўнай уніі вырашалася пры ўдзеле грамадскай эліты нелітоўскіх зямель як актыўнай палітычнай сілы.

Выкарыстоўваючы замацаваны дынастычным шлюбам саюз з Масквою, Вітаўт працягваў пашыраць свой уплыў на ўсходнія славянскія землі, дзе пасля Ворсклы яго пазіцыі пахіснуліся. Вялікі князь маскоўскі Васіль Дзмітрыевіч быў яго зяцем і не выступаў супраць Вітаўтавай палітыкі на ўсходзе. Яшчэ ў 1395 г., калі ад Вялікага Княства адпаў Смаленск, Вітаўт прывёў войска і сілай падпарадкаваў горад, выгнаўшы мясцовага Рурыкавіча і пасадзіўшы там намеснікаў Васіля Барэйкавіча і Ямонта. Дарэмна смаленскі князь спрабаваў вярнуць свой стол пры дапамозе разанцаў — Масква падтрымлівала Вітаўта. Такой жа прыхільнай пазіцыі

ў дачыненні да ўсходняй палітыкі Вільні маскоўскі князь трымаўся і пазней. Канчаткова Смаленск быў уключаны Вітаўтам у склад Вялікага Княства ў 1404 г., пасля таго, як годам раней яму ўдалося падпарадкаваць Вязьму. Смаленск здалі баяры, калі князь Юры Святаславіч паехаў прасіць дапамогі ў Маскве. Праз год, калі абараніць іх ад Вітаўта папрасілі пскавічы і ноўгарадцы, маскоўскі князь Васіль Дзмітрыевіч разарваў мірнае пагадненне з Вільняй і тры гады прайшлі ў стане вайны. Аднак абышлося без буйных сутычак, і ў 1408 г. маскоўскі манарх зноў падпісаў з Вітаўтам замірэнне.

Пасля ўрэгулявання дачыненняў з Маскоўскай дзяржавай, Ноўгарадам і Псковам стала магчымым пачаць барацьбу з Тэўтонскім ордэнам. Калі ў 1409 г. насельніцтва Жамойці, якое цярпела ад нямецкіх рыцараў, у чарговы раз узняло паўстанне, Вітаўт падтрымаў яго. Польшча ўступілася за Вітаўта і ультыматыўна запатрабавала ад Ордэна спыніць ваенныя дзеянні. У адказ на гэта вялікі магістр Ульрых фон Юнгінген (1407—1410) абвясціў вайну і захапіў польскую зямлю Добжынь. Нядоўгае замірэнне, у часе якога чэшскі кароль Вацлаў IV (1378—1419) выступаў у ролі суддзі, праціўнікі выкарысталі для актыўнай мабілізацыі сілаў. Калі заходнія манархі сталі на бок Ордэна, Ягайла і Вітаўт канчаткова зарыентаваліся на сілавое рашэнне пытання.

Распрацаваўшы план супольнай вайны, яны на пачатку ліпеня 1410 г. прывялі свае злучаныя сілы на тэрыторыю Прусіі для генеральнай бітвы з Прускім ордэнам. У Вітаўта было больш за 40 харугваў з земляў Вялікага Княства Літоўскага, у тым ліку 28 з беларускіх — берасцейская, ваўкавыская, віцебская, гарадзенская, пінская, полацкая, наваградская, смаленская ды іншыя, а таксама аддзелы татарскай конніцы. Разам армія Вітаўта, якая больш чым на дзве траціны складалася з русінаў і мела галоўным штандарам харугву з дзяржаўным гербам Пагоняй, налічвала блізу 10—12 тыс. вершнікаў. У Ягайлы ў 51 харугве было прыкладна 12 — 14 тыс. коннікаў. На дапамогу палякам прыйшлі найманыя жаўнеры з Чэхіі на чале з Янам Жыжкам. Сілы ж тэўтонаў сягалі прыкладна 16 тыс. Бітва адбылася 15 ліпеня каля прускіх вёсак Танэнберг ды Грунвальд (у беларускіх летапісах — каля Дуброўны). «Пры націску аддзелаў ад пераломваных дзідаў і ўзаемных удараў зброі сыходзіў

такі вялікі грукат і гук, такі далёкасяжны быў ляскат мечаў, быццам звалілася якая агромністая скала, так што чулі яго нават тыя, хто быў аддалены на некалькі міляў», — пісаў пра сечу польскі храніст Ян Длугаш.

Бітва, якая ўвайшла ў гісторыю як адна з найбуйнейшых у сярэднявечнай Еўропе, скончылася поўным разгромам ордэнскага войска. Вялікае значэнне для перамогі меў тактычны манеўр Вітаўта — запланаванае адступленне яго харугваў, якое дазволіла расстроіць баявы парадак рыцараў. З поля сечы саюзнікі рушылі далей у Прусію. Над Ордэнам навісла смяротная небяспека. Прускія замкі і гарады здаваліся без супраціву, дваранства і біскупы прысягалі пераможцам. Аднак сталіца Ордэна Мальбарк упарта абаранялася, і два месяцы аблогі не прынеслі ніякай карысці. Неўзабаве Вітаўт пакінуў Мальбарк і павёў войска на Горадню, а за ім мусіў вяртацца і Ягайла.

Мірны дагавор, падпісаны ў 1411 г. у Торуні, зафіксаваў кампраміс паміж Ордэнам і саюзнікамі: у межах ордэнскай дзяржавы заставаліся польскія Кульмская зямля і Памор'е, а Жамойць і Судавы вярталіся Вітаўту толькі на час яго жыцця (канчаткова Жамойць увайшла ў склад Вялікага Княства па ўмовах мельненскага міру 1422 г.). Гэтыя ўмовы не маглі задавальняць трыумфатараў Грунвальду. Тэўтонскі ордэн, займеўшы падтрымку Жыгімонта Люксембургскага — з 1410 г. нямецкага кайзера, а потым і імператара Святой Рымскай імперыі, — таксама спадзяваўся ў далейшым дамагчыся сатысфакцыі. Таму барацьба паміж блокам пераможцаў і Ордэнам працягвалася. Канфлікт не змаглі вырашыць мірным шляхам на Канстанцкім саборы ў 1418 г. Усведамленне непазбежнасці новай вайны падштурхнула Ягайлу і Вітаўта да больш цеснага аб'яднання сілаў, да ўмацавання іх дзяржаўнага саюзу, дзякуючы якому і ўдалося разграміць асноўны патэнцыял галоўнага ворага пад Танэнбергам.

Акт новай уніі быў прыняты ў кастрычніку 1413 г. на з'ездзе польскіх і літоўскіх паноў і баяр у Горадлі над Бугам. Ён прызнаваў, што як дзяржава Вялікае Княства Літоўскае захавае сваю асобнасць і пасля смерці Вітаўта. Літоўскія баяры абавязваліся не выбіраць нікога вялікім князем без згоды Ягайлы, а польскія — не выбіраць новага караля без узгаднення з вялікім князем літоўскім. Літоўскае баярства атрымала прывілей, які гарантаваў яму права

распараджацца сваёй зямлёй, атрыманай ад бацькоў, і публічныя свабоды. У мэтах збліжэння з Польшчай заможныя баярскія роды Літвы былі дапушчаны (адаптаваны) да польскіх шляхецкіх гербаў. Паводле прыкладу Кароны Польскай, у дзяржаве ўтвараліся ваяводствы і каштэляніі. У створаныя Віленскае і Троцкае ваяводствы ўвайшлі Падляшша, Палессе, Панямонне, Цэнтральная Беларусь і некаторыя землі Падняпроўя. З гэтага часу ў фармаванні адміністрацыйнай структуры Вялікага Княства Літоўскага эвалюцыя старых формаў спалучалася з рэцэпцыяй польскіх узораў.

Абвешчаныя ў Горадлі правы і свабоды не тычыліся большасці падданых Вялікага Княства, бо распаўсюджваліся толькі на ядро гэтай дзяржавы — згаданыя ваяводствы, а іншыя землі захоўвалі шырокую аўтаномію. Артыкул 9 гарадзельскага акта адзначаў, што да новаўтвораных урадаў і дзяржаўнай рады дапускаюцца «толькі каталіцкай веры прыхільнікі і падуладныя святой Рымскай царквы», а ў артыкуле 12 гаварылася, што і дараваныя свабоды ды прывілеі належаць толькі «рымскай царквы падуладным». Такім чынам, гарадзельскі акт умацоўваў хрысціянства лацінскага абраду як упрывілеяваную рэлігію дзяржавы. Як і ў 1387 г., літоўскае баярства зноў атрымала выгады дзякуючы злучэнню з Польшчай і павінна было стаць апорай уніі. Гарантаваныя прывілеем палітычна–прававыя перавагі літоўскай эліты забяспечвалі яму манаполію на ўладу ў дзяржаве.

Імператар Жыгімонт Люксембургскі (1410—1437) са світаю.

Праваслаўныя князі і баяры Вялікага Княства, якія прадстаўлялі інтарэсы насельніцтва Русі, у гарадзельскім з'ездзе наогул не ўдзельнічалі. На землі–вобласці Беларусі (Полацкую, Віцебскую, Смаленскую) прынятыя акты не распаўсюджваліся, і палітычныя правы праваслаўных князёў і баяраў тут не аспрэчваліся. Аднак яны страчвалі магчымасць усяля-

кага ўплыву на дзяржаўную ўладу ў цэлым. Беларусы (русіны) паводле паходжання і рэлігіі складалі асноўную частку жыхарства і ў раёнах Русі Літоўскай (Цэнтральная і Заходняя Беларусь), што ўвайшла ў Віленскае і Троцкае ваяводствы. Недалучэнне праваслаўных да прывілеяў, гарантаваных каталікам, было сур'ёзнай дыскрымінацыяй першых. Гэта выклікала разлад, падрывала грамадскі мір, што быў асновай існавання вялікай поліэтнічнай і поліканфесійнай дзяржавы. Балта–славянскі грамадскі саюз раскалоўся на Русь і Літву.

Занядбанне інтарэсаў унутранай кансалідацыі дзяржавы і дыскрымінацыя праваслаўнай Русі былі вялікай памылкай Вітаўта. У гады яго княжання гэтая небяспека яшчэ не была такой відавочнай. Здолеўшы забяспечыць палітычную перавагу літоўцаў, якія з'яўляліся меншасцю (баярам Вітаўта шчодра раздаваліся вялізныя зямельныя абшары на Беларусі, дзе такім чынам ствараліся першыя латыфундыі), жорсткі манарх у гады свайго княжання ўмеў заспакойваць і ўсходнеславянскую большасць — дзе сілай, а дзе павагай іх старыны, прызнаннем адасобленасці зямель–вобласцяў. Аднак пасля Вітаўта цэнтралізацыя сутыкнулася з цэнтрабежнымі сіламі і антаганізм перарос у грамадзянскую вайну.

Каб нейтралізаваць знешні ўплыў мітрапольнага цэнтра, які знаходзіўся ў Маскве, Вітаўт імкнуўся стварыць уласную праваслаўную іерархію, планаваў аб'яднаць грэцкую царкву з рымскай. Ідэю царкоўнай уніі і яе магчымы плён у справе барацьбы з татарамі Вітаўт і Ягайла абмяркоўвалі з мітрапалітам Кіпрыянам яшчэ напрыканцы XIV ст. Пасля смерці Кіпрыяна Цамблака ў 1407 г. вялікі князь разам з праваслаўным духавенствам сваёй дзяржавы прасіў канстанцінопальскага патрыярха зацвердзіць ім асобнага мітрапаліта, якім прапаноўвалася зрабіць полацкага ўладыку Феадосія. Аднак Канстанцінопаль праз два гады высвяціў адзінага для «ўсяе Русі» мітрапаліта, якім стаў маскоўскі стаўленік Фоцій. Вітаўт згадзіўся на яго пры той умове, што Фоцій стане паслядоўнікам Цамблака і будзе рэзідаваць у Кіеве. Але той не знайшоў паразумення з Вітаўтам і ўвесь час сядзеў у Маскве, а золата і грашовыя зборы з падуладных яму епархій Беларусі і Украіны вывозіў у Візантыю. Тады Вітаўт забараніў Фоцію візітаваць гэтыя епархіі, а 15 лістапада 1416 г. сабраў у Наваградку з'езд духавенства (сярод

васьмі епіскапаў прысутнічалі ўладыка полацкі Феадосій, смаленскі Севасцян і тураўскі Яўфімій) ды свецкай эліты. На наваградскім саборы было дэкляравана, што праваслаўная царква ВКЛ адлучаецца ад Масквы, і праведзена абранне новага кіеўскага мітрапаліта, якім стаў вядомы балгарскі вучоны манах Рыгор Цамблак, пляменнік былога мітрапаліта Кіпрыяна. Гэта ён у 1418 г. на саборы ў Канстанце выступіў з прамовай, у якой заклікаў аб'яднаць заходнюю і ўсходнюю цэрквы, і прасіў папу прыслаць на Русь сваіх прадстаўнікоў для ўвядзення уніі. Аднак рашэнне аб уніі не магло быць прынята, бо на саборы адсутнічалі візантыйскі цэзар і патрыярх. Пасля ад'езду непрызнанага патрыярхатам Цамблака ў 1419 г. у Малдову праваслаўнае насельніцтва Беларусі і Украіны зноў трапіла пад юрысдыкцыю маскоўскага мітрапаліта Фоція (да 1431 г.), з якім хутка замірыўся і Вітаўт.

У 1420-х г. вялікі князь Вітаўт дамогся найбольшых знешнепалітычных поспехаў. У арбіце яго ўплываў знаходзіліся Крымская і Заволжская арда, Маскоўскае княства (маскоўскі князь у 1426 г. нават даручыў яму апекавацца сваім непаўналетнім сынам Васілём, які даводзіўся ўнукам Вітаўту), Пскоў і Ноўгарад. Цвярскія і разанскія Рурыкавічы ўступілі ў саюз з манархам магутнай балта–славянскай дзяржавы, заключыўшы з ім, як і князі вярхоўскія, дамову аб службовых адносінах і паабяцаўшы быць «з ім заадно». Мяжа паміж залежнымі ад Вільні княствамі і землямі, падкантрольнымі Маскве, пралягала тады па рацэ Угры.

Дасягнуўшы такой магутнасці, Вітаўт паспрабаваў вырашыць пытанне аб сваёй гегемоніі ў Усходняй Еўропе. Для гэтага трэба было разарваць акты 1386 і 1413 г., якія звязвалі Вялікае Княства з Польшчай, і стварыць незалежнае каралеўства з Літвы і Русі. Імператар Святой Рымскай імперыі яшчэ перад Грунвальдскай бітвай абяцаў яму карону. У 1429 г. Вітаўт ініцыяваў міжнародны кангрэс у Луцку, на які апрача яго і Ягайлы прыехаў імператар Жыгімонт Люксембургскі (1410—1437), а таксама мноства еўрапейскай знаці. Афіцыйна на парадак дня выносіліся пытанне вайны з Турцыяй і праблема гусітаў, але для Вітаўта найважнейшай была справа яго каранацыі, да якой прыхільна паставіўся імператар. Наданне вялікаму князю тытула караля ўключыла б Вітаўта на роўных правах у сям'ю хрысціянскіх манархаў Еўропы, а яго дзяржава стала б незалежным каралеўствам. Але на кангрэсе

кракаўскі біскуп Збігнеў Алясніцкі востра выступіў супраць Вітаўтавай ідэі, адкрыта сцвярджаючы, што той задумаў аддзяліць Літву ад Польшчы, і польская дэлегацыя сарвала нараду, з'ехаўшы з Луцка. І ўсё ж Вітаўт не пакінуў сваіх планаў. На жнівень 1430 г. быў скліканы міжнародны з'езд у Вільні, на якім і мела адбыцца каранацыя старога князя. Сабралася многа ўладароў, у тым ліку маскоўскі вялікі князь Васіль Васілевіч (1425—1462), прыехалі абодва магістры Нямецкага ордэна (прускі і інфлянцкі). Але імператарскія паслы, што везлі карону, былі затрыманы ў Польшчы. Каранацыю адклалі на 8 верасня, але і на той дзень паслы не з'явіліся. 27 кастрычніка ў Троках Вітаўт памёр, так і не паспеўшы каранавацца.

Не стала манарха, які з аморфнай балта–славянскай канфедэрацыі ўтварыў магутную цэнтралізаваную дзяржаву. Пры ім княства зрабілася вялікім не толькі па назве (Вітаўт першым пачаў афіцыйна тытулавацца вялікім князем), але і паводле ахопленай тэрыторыі ды палітычнай ролі ў міжнародным жыцці Ўсходняй Еўропы.